
BIBΛIOΚΡΙΣΙΕΣ

Hentzius Degani, Hipponax. Testimonia et Fragmenta, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig 1983. 80 s. XXIX226. -*Enzo Degani, Studi su Ipponatte*, Bari 1984, σ. 349

Οί νεότεροι Ἴταλοί φιλόλογοι συνεχίζουν με ζήλον τὴν ἀνθρωπιστικὴν παράδοση τῶν προκατόχων τους —οἱ ὅποιοι φτάνουν ὡς τὴν Ἀναγέννηση— με λαμπροὺς ἐκπροσώπους σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, τόσο γιὰ τὴν λατινικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ βυζαντινὴ κληρονομιά, καὶ σὲ πολλὰ κέντρα ἀκτινοβολίας, ἀπὸ τὴν βόρεια Ἰταλία ὡς τὴν νότια καὶ τὴν Σικελία καὶ Σαρδηνία. Πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνω εὐνοϊκὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ περιοδικὸ (34, 1982/83, 563-574) τὴν ἔκδοση τοῦ α' τόμου τῆς *Anthologia Lyrica Graeca*, ἀπὸ τοὺς B. Gentili καὶ C. Prato*, πάλι ἀπὸ τὸν οἶκο Teubner, καὶ μοῦ εἶναι εὐχάριστο νὰ κάμω τὸ ἴδιο καὶ τώρα μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἰππώνακτα ἀπὸ τὸν Hentzius (Enzo) Degani, δραστήριον καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Bologna, ποὺ κι αὐτό, ὅπως καὶ ἡ Padova, Πίζα, Ρώμη, Φλωρεντία, Palermo, Νεάπολη, Urbino, Lecce, Cagliari, Bari καὶ πάρα πολλὰ ἄλλα, ἀποτελεῖ καὶ ἀποτελοῦν ζωνρὰ κέντρα κλασσικῶν καὶ βυζαντινῶν σπουδῶν.

Τεράστιες δυσκολίες πρέπει νὰ ξεπεράσῃ ὁ φιλόλογος ἐκδότης, γιὰ νὰ συγκροτήσῃ τὸ κείμενον ἐνὸς περιβόητου —καὶ ἀρκετὰ διαβόητου— ποιητῆ, ἀπὸ τὸν ὅποιο δὲν μᾶς σώθηκε σχεδὸν τίποτε μετὰ τὴν ἄμεση παράδοση, ἂν καὶ ὁ Τζέτζης καὶ ὁ Εὐστάθιος πρέπει νὰ εἶχαν ἀκόμα ὑπόψιν τοὺς σημαντικὰ κείμενά του¹. Ἔτσι στηριζόμεσθε μόνο στὴν ἔμμεση παράδοση, ἡ ὁποία ὅμως συγκροτεῖται ἀπὸ σχεδὸν μονόστιχα ἢ καὶ μονολεκτικὰ ἀκόμα παραθέματα ἀπὸ γραμματικούς ἢ μετρικούς συγγραφεῖς, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ συγκροτηθῇ ἓνα κείμενον μετὰ κάποιαν ἐσωτερικὴ συνοχή, ἢ ἔστω συνάφεια, ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν κάπως πιὸ οὐσιαστικὴν εἰκόνα γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ἐνδιαφερόντων του, γιὰ τὴν ἐπιτυχία μετὰ τὴν ὁποία γινόταν ἡ πραγματεύσει τῶν διάφορων θεμάτων καὶ τῶν ὁμοίων τους. Σήμερα ὁ Ἰππώνακτας θεωρεῖται ἓνας ἐκπρόσωπος τοῦ σαρκασμοῦ καὶ τῆς ὠμῆς βωμολοχίας, ἓνας παράλληλος τοῦ Ἀρχίλοχου, χωρὶς ἀνάλογες ἐνδείξεις. Τὰ παραθέματα λοιπὸν ἀπὸ τοὺς μετρικούς ἢ γραμματικούς συγγραφεῖς ἀποσκοποῦσαν νὰ δώσουν κάποια δείγματα ἀπὸ σκάζοντες ἰάμβους ἢ ἀπὸ τὰ τροχαϊκὰ καὶ

* Ἐκδόθηκε ἤδη καὶ ὁ β' (1985).

1. E. Degani, *Studi su Ipponatte*, Bari 1984, 80 κ.έ. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ D. γιὰ τὸ πόσα χρωστᾶμε στὸν Τζέτζη, ὁ ὁποῖος διασώζει 74 στίχους τοῦ Ἰππώνακτα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 5 μόνο μᾶς εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές.

ιαμβικά τετράμετρα, ἢ κάποιες ξενικές ἢ σπάνιες λέξεις καὶ ὄχι τὴν ποιητικὴ ποιότητα. Φαίνεται μάλιστα ὅτι οἱ πεζογράφοι ἀπέφευγαν τὴν παράθεση ἐκτεταμένων ἀποσπασμάτων —ὁ Πλούταρχος δὲν κρύβει τὴν ἀντιπάθειά του²—, ἀντίθετα μὲ αὐτὸ πού ἔκαμναν οἱ ρήτορες καὶ ἄλλοι γιὰ τὸν Τυρταῖο, τὸν Σόλωνα κλπ. Οἱ ποιητές, ἀντίθετα, καὶ τὸν μιμήθηκαν καὶ δανείσθηκαν λέξεις, ὁ Αἰσχύλος, ἰδιαίτερα ὅμως ὁ Καλλίμαχος, ὁ Λυκόφρωνας, ὁ Ἑρώ(ν)δας κ.ἄ.³

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οὔτε ἡ ἀνεύρεση σημαντικῶν παπυρικῶν ἀποσπασμάτων πρόσθεσε κάτι οὐσιαστικὸ στὶς γνώσεις μας, κι ἔτσι ὅμως ἡ συνολικὴ εἰκόνα πού ἀποκτοῦμε γιὰ τὸν ποιητὴ ὕστερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε μόχθο εἶναι πολὺ ἐλλειπτικὴ, ἴσως μάλιστα καὶ παραμορφωτικὴ, γιὰτὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ πιστέψουμε ὅτι ἓνας ποιητὴς στήριξε τὴν φήμη του μόνο πάνω στὴν αἰσθησιακὴ ἀθυροστομία του. Τὰ παπυρικά ἀποσπάσματα, πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ μερικές ἑκατοντάδες στίχους (ἴσως περισσότερους ἀπὸ πεντακόσιους), κουτσουρεμένους στὴν ἀρχή, τὴν μέση ἢ τὸ τέλος, μὲ ἐλάχιστους ὀλόκληρους, ἢ σχεδόν, ἀφήνουν νὰ διαβλέψῃ κανεὶς καὶ κάτι διαφορετικὸ. Ὅπωςδήποτε, οἱ ὀλόκληροι στίχοι πού διασώθηκαν ἀπὸ τὴν ἔμμεση παράδοση δὲν φτάνουν τοὺς 150, καὶ μέσα σ' αὐτοὺς ὑπάρχουν κάπου 10 δίστιχα καὶ ἀπὸ δυὸ ἢ τρία τρίστιχα, τετράστιχα καὶ πεντάστιχα. Πῶς νὰ κρίνῃς, ὕστερα ἀπὸ αὐτά, ἓναν τέτοιον ποιητὴ; Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι τὴν ἀναγνώριση, ἀποκατάσταση καὶ ἀνάγωση τῶν παπυρικῶν ἀποσπασμάτων τὴν χρωστοῦμε κατεξοχὴν στὴν ἀκάματη ἐργατικότητα καὶ ἀναγνωρισμένη λογιότητα τοῦ E. Lobel, (*Oxyrhynchus Papyri* τόμοι 18, 19 καὶ 22, 1941, 1948 καὶ 1964 ἀντίστοιχα). Πολὺ μικρότερη εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν *Papiri della Società Italiana di papirologia* (P.S.I.)⁴.

Ὅλες αὐτὲς οἱ μελαγχολικὲς εἰσαγωγικὲς διαπιστώσεις ὑπογραμμίζουν τὶς προκαταβολικὲς δυσκολίες πού ἔχουν σχέση μετὰ μὴν ἔκδοση τοῦ Ἰππώνακτα καθὼς καὶ τὸν μόχθο ἀλλὰ καὶ τὴν αὐταπάρνηση τοῦ κάθε ἐρευνητῆ πού θέλει νὰ προσφέρῃ μὴν εὐπρόσωπη, ἐνημερωμένη καὶ κατατοπιστικὴ παρουσίαση. Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια (1971) ὁ ἐκλεκτὸς καὶ γόνιμος φιλόλογος Martin L. West ἐξέδωσε τὸν α' τόμο τῶν *Iambi et elegi Graeci ante Alexandrum cantati*, Vol. I *Archilochus, Hipponax, Theognidea*, Oxonii 1971, καὶ στὰ 1974 τὰ *Studies in Greek Elegy and Iambus*, Berlin-New York, δυὸ βιβλία πού προσέχθηκαν πολὺ ἀπὸ τοὺς φιλόλογους.

Μὲ τὶς προηγούμενες ἐνασχολήσεις του μὲ τὸν ποιητὴ, πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 1962, (βλ. Βιβλιογραφία σ. VIII-XXIX), συνεχίζονται ἐπίμονα καὶ κορυφώνονται μὲ αὐτὴν τὴν ἔκδοση καὶ μὲ τὸ βιβλίον *Studi su Ipponatte*, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ποῦμε λίγα λόγια στὸ τέλος, ὁ καθηγητὴς E. Degani μπαίνει

2. Βλ. E. Degani, *ἑ.δ.*, 1984, σ. 73 κ.ἑ.

3. Degani, *ἑ.δ.*, 165 κ.ἑ., 47 κ.ἑ., 50 κ.ἑ., κλπ.

4. Ὑπάρχει ἓνας *Index Papyrorum et Inscriptionum* στὴν σ. 203 τῆς ἔκδοσης (ὅπου ὅμως δὲν μνημονεύονται οἱ λίγοι πάπυροι τῆς P.S.I.).

δικαιωματικά και επάξια στην σειρά των ἐκλεκτῶν φιλολόγων πού ἐνασχολήθηκαν με τοὺς ἀρχαίους λυρικούς ἢ με τὸν Ἰππώνακτα, Lobel, Page, Adrados, West, Masson, Medeira, Gentili, Prato καὶ πολλῶν ἄλλων.

Ἡ ἔκδοσή του μοιάζει, ὅπως τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος στὶς πρῶτες φράσεις τῆς Praefatio (σ. V), με τὴν ἔκδοση τῶν ἐλεγειακῶν ποιητῶν ἀπὸ τοὺς Bruno Gentili καὶ Carlo Prato (BT 1979), πού μνημονεύσαμε στὴν ἀρχή⁵, προσθέτοντας ὅτι θέλησε νὰ παρουσιάσῃ «ἓνα ἐργαλεῖο μελέτης ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ πλούσιο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν λειψάνων τοῦ Ἰππώνακτα καὶ πού τὸ κείμενό του θὰ διαφώτιζε τὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν προβλημάτων», καὶ νομίζουμε ὅτι ἡ πρόθεσή του μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ πολὺ καλὰ ἐκτελεσμένη.

Ἔτσι, καὶ ἡ ἔκδοση αὐτὴ παίρνει τῶρα τὴν τυπικὴ τῆς μορφή με τὸν Πρόλογο, τὴν ἀναγραφή τῶν κυριότερων ἐκδόσεων καὶ μελετῶν, τὰ Sigla, τὶς γραμματικὲς καὶ μετρικὲς ἰδιορρυθμίες (V-XXIX), 66 ἀρχαῖες μαρτυρίες—ἐλληνικὲς καὶ λατινικὲς— γιὰ τὸν ποιητὴ (1-22), γιὰ νὰ περάσῃ ὕστερα στὴν παράθεση τῶν ἀποσπασμάτων (Iamborum liber I ἀπ. 1-14, liber II ἀπ. 15-16, Iamborum incerti libri ἀπ. 17-186· στὰ τελευταῖα περιλαμβάνονται καὶ ὅλα τὰ παπυρικὰ ἀποσπάσματα), ἀμφίβολα ἀπ. 187-205, μερικὰ πού οἱ παλιότεροι τὰ ἀπέδιδαν στὸν Ἰππώνακτα, ὁ D. ὅμως τὰ χαρακτηρίζει Hipponactia, ἀπ. 206-214, νόθα, ἀπ. 215-220. Ἐπιτάσσονται Tabulae comparationis (σ. 187-202), γιὰτὶ ὁ ἐκδότης, στὸν πρόλογο ἤδη (σ. V), ζητᾷ τὴν ἐπιείκεια τῶν φιλολόγων, γιὰτὶ υἱοθέτησε καινούργιαν ἀρίθμηση, ἐπειδὴ οἱ προηγούμενες εἶχαν ἐλλείψεις ἢ μειονεκτήματα, δύο εὐρετήρια, λεξιλόγιο καὶ προσθήκες (219-225)⁶. Σὲ ξεχωριστὸ φύλλο, χωρὶς σελιδαρίθμηση, στὸ τέλος, με ἐνδειξη ὅτι καταρτίσθηκε στὴν Bologna, προσθέτονται corrigenda (καὶ συμπληρώσεις), περίπου 100, πάρα πολλὰ λάθη γιὰ μιὰν τέτοια ἔκδοση (γιὰ τὰ ὁποῖα δικαιολογημένα διαμαρτύρεται ὁ D. στὰ *Studi su Ipponacte*, σ. 307), πού μνημονεύσαμε.

Ὅπως ἔγραψα καὶ στὴν παρουσίαση τῶν *Poetae elegiaci* τῶν Gentili-Prato, εἶναι δύσκολο νὰ μπορέσῃ ἓνας ξένος νὰ ἐκφέρῃ σωστὴ γνώμη γιὰ τὸ πόσο ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἀρίθμηση τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι σωστὴ ἢ ὄχι, γιὰτὶ μόνο ὁ ἐκδότης ἔχει ἀποκτήσει τὴν ἐσωτερικὴ ἐπικοινωνία με τὸ νόημα τῶν ἀποσπασμάτων, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ αἰσθάνεται ὅτι κάποιος βρίσκεται πιὸ κοντὰ πρὸς κάποιον ἄλλο καὶ ὄχι πρὸς ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο τὸ εἶχαν τοποθετήσῃ ὡς τῶρα, καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ μετακινηθῇ κ.ο.κ., κάτι πού ὁ εὐκαιριακὸς μελετητὴς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ βεβαιώσῃ. Οὔτε μποροῦν νὰ ἐπιχειρηθοῦν συμπληρώσεις στὰ σατιρικὰ ἀποσπάσματα, πού κι αὐτὰ ἄλλωστε δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεῖ τὴν τελικὴ τους ἀρίθμηση, δηλ. τοποθέτηση. Ἔτσι οἱ παρατηρήσεις μας θὰ εἶναι περιορισμένες.

5. «Quae sibi doctissimi viri B. G. et C. P. in edendis Poetarum Elegiacorum Testimoniis et Fragmentis..., eademque fere in conficienda hac editione mihi proposui».

6. Στὸ Παράρτημα τῶν *Studi su Ipponacte* καὶ στὰ Addenda et Corrigenda (σ. 307-313 + 317-348) γίνονται πολλὲς συμπληρώσεις, διορθώσεις καὶ βελτιώσεις.

1. Ἡ ἐπιφύλαξη τοῦ D. γιὰ τὸν Ἀνανία τῆς μαρτυρίας 3 (ἀπὸ τὴν Χρηστομάθεια τοῦ Πρόκλου στὴν περίληψη τοῦ Φωτίου): «... καὶ Ἰππῶναξ ὁ Ἐφέσιος· ὧν ὁ μὲν..., ὁ δὲ (sc. Ἰππ.) ἐπὶ † Ἀνανίου† τοῦ Μακεδόνο...» δὲν φαίνεται πιά δικαιολογημένη. Στὸ ὑπόμνημα ὁ ἐκδότης γράφει: «Ἀνανίου dub(itanter) def(endit) Kaerst... Ἀργαίου fortasse recte Clinton (1851)... Ἀμύντου Sylburg, prob(avit) Severyns, *Recherches sur la Chrestomathie de Proclo I*, Paris 1938, 152-154». Ὁ D. παραπέμπει στὸ δικό του *Studi su Ipponatte*, (σ. 85, σημ. 5), ὅπου ἀπορρίπτει καὶ τὰ παλαιογραφικὰ κριτήρια τοῦ Severyns (κεφαλαιογράμματη γραφή ANANIOY: AMYNTOY), ποὺ εἶναι μᾶλλον ἀξιοπρόσεκτα, καὶ μὲ βάση κυρίως τὴν χρονολογία τοῦ Σημωνίδη τοῦ Ἀμοργίνου προτιμᾷ τὴν λύση ΑΡΓΑΙΟΥ.

Ὁ D. δὲν φαίνεται νὰ ἔχη ὑπόψη του ὅτι ὁ Severyns ξαναγυρνᾷ στὸ ἴδιο πρόβλημα στὸν II. τόμο τῶν *Recherches sur la Chr. de Pr.*, Paris 1938, 111-113), μὲ βεβαίωση ὅτι ὁ Ἰππ. «florissait au VI siècle». Ἀναγνωρίζοντας ὅτι «bien qu'on ait quelque peine à serrer les dates de près», θεωρεῖ ὡστόσο ὁ S. ὅτι «on voit cependant que Proclo situe le poète d'Amorgos entre Archiloque et Hipponax», καὶ πιὸ κοντὰ στὸν δεύτερο, σύμφωνα μὲ τὴν διόρθωση (AMYNTOY) τοῦ Sylburg, καὶ καταλήγει στὸ ὅτι «ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Σημωνίδης (σύμφωνα μὲ τὸν Πρόκλο) εἶχε γεννηθῆ στὴν Μινῶα τῆς Ἀμοργοῦ, τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ ἀνεβάσουμε αὐτὸν τὸν ποιητὴ στὴς ἀρχές τοῦ 7. αἰ. Ὁ D. χρησιμοποιοῖ μιὰν ἄλλη πληροφορία ἀπὸ μελέτη τοῦ Gallavotti, *Ipponatte e gli scultori di Chio, Studi in memoria di F. M. Pontani*, Padova 1984, 135-142, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἡ ζωὴ τοῦ ἱαμβογράφου (= τοῦ Ἰππ.) ξανατοποθετεῖται στὴν περσικὴ ἐποχὴ, στὰ χρόνια τοῦ Δαρείου καὶ ἀργότερα πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6. αἰ. καὶ τὴς ἀρχῆς τοῦ 5., καὶ γιὰ τὴν ὁποία, μολαταῦτα, ὁ D. διατηρεῖ κάποιες ἐπιφυλάξεις (*Studi su Ipp.*, σ. 307-308). Μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ Gallavotti ὅμως ἡ διόρθωση AMYNTOY ἀποκτᾷ τὴν σημασία μιᾶς νέας μαρτυρίας.

2. Ἡ μαρτυρία 14 (ἀπὸ τὸν *Ψευδολογιστὴ* τοῦ Λουκιανοῦ) δημιουργεῖ ἓνα πρόβλημα μὲ τὸ κύριο ὄνομα Ὀροδοικίδης, ποὺ ὁ ἐκδ. τὸ θεωρεῖ ὕποπτο (†...†) καὶ ἀκατανόητο (σ. 7 «Ὀρ. sensu caret») καὶ οὔτε ταιριάζει στὸ μέτρο αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς (τοῦ Σημωνίδη ἢ Σιμωνίδη) ποὺ κρύβεται κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἡ παρατήρηση εἶναι σωστὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τοῦ Λουκιανοῦ. Δὲν ξέρω ἂν θὰ μπορούσα νὰ προσθέσω στὰ κύρια ὀνόματα ποὺ ἀναφέρει ὁ ἐκδ. ἓνα ἀκόμα, κακόσημο, ἀμάρτυρο, δημιουργημένο ἀπὸ τὸ ὁδοιδόκος = highwayman, ληστής, τοῦ τύπου αὐτῶν ποὺ ἐξόντωσε ὁ Θησέας. Ἡ μετρικὴ μορφή (υ—υ—) ἴσως δημιουργεῖ δυσκολίες.

3. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσω κανεὶς ἂν ἡ διόρθωση *λειμῶνι* (<χειμῶνι, 6,1), ποὺ τὴν εἰσάγει στὸ κείμενο ὁ ἐκδ. εἶναι προτιμότερη. Καὶ ἐδῶ ἡ παρανόηση στὴν μεγαλογράμματη γραφή (X:Λ) εἶναι δυνατὴ, ἡ σύνταξη ὅμως τοῦ *βάλλοντες ἐν λ. ἢ ἐν χ.* εἶναι ἐξίσου ἀκομψή, μὲ περισσώτερη ὅμως ἀπόκλιση ὑπὲρ τοῦ ἐν χ., ἂν ἡ σημασία τοῦ *βάλλω* εἶναι ἀπόλυτη = χτυπῶ, μὲ ἄμεση σύνδεση καὶ ἐξειδίκευση μὲ τὸ *ραπίζοντες*, ὅποτε τὸ ἐν χ. μένει κι αὐτὸ

κάπως χαλαρό, για να δηλώσει όχι τον χρόνο αλλά την κατάσταση (=μέσα στην κακοκαιρία, το κρύο). Ἄλλιώς, το β. ἐν λ. θα είναι ισοδύναμο με το ἐμβάλλοντες λ., που δεν ξέρω τί νόημα θα ἔδινε (=ρίχνοντάς [τον] στο λιβάδι και χτυπώντας [τον]);).

4. Ἀπόσπ. 19 ὡς οἱ μὲν ἴαγειτ Βουπάλοι κατηρῶντο. Ἡ σταύρωση τοῦ ἀγει ὀφείλεται στην μετρική δυσκολία (ἄγος, ἄγιος), παρά την διπλή και ὁμοιόμορφη μαρτυρία τοῦ Τζέτζη (Test.). Μὲ τις τωρινές μας γνώσεις δὲν ὑπάρχει θεραπεία. Ἡ παράλειψη ὅμοιας συλλαβῆς (μὲν <ἐν> ἄ.) και ἀνάλυση τοῦ μακροῦ κάμνει τὸν στίχο λιγότερο ποιητικό και ἀναπέμπει τὴν φθορά στην πρὶν ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ Τζέτζη ἐποχή και σὲ δικήν του μετρική ἄγνοια.

5. Στὸ ἀπ. 32 ἡ παρατήρηση τοῦ D. «sed τρώγω aliud est ac δάκνω», εἶναι σωστή για τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἔχει κάποιαν σημασία ἢ μετάφραση τοῦ λαίθαργος (κύων) σὲ κριφιδοάκτης, τὸ ὁποῖο μάλιστα πέρασε και στὸ κείμενο, γιατί και σήμερα χρησιμοποιεῖται, ἀραιὰ κάπως, τὸ ρ. κρυφοδαγκάνω (δαγκάνω < δάκνω) για ὑπουλα σκυλιὰ που δαγκώνουν χωρὶς νὰ γαυγίζουν, και σὲ εἰδικὴ χρῆση για κρασί που πίνεται εὐχάριστα, χωρὶς νὰ προδίνει ὅμως τὴν δύναμή του, μιὰν χρῆση που ἀσφαλῶς προῆλθε ἀπὸ τὰ κρυφοδαγκανιάρικα σκυλιὰ.

6. Τὸ ἀναγκαστικό βραχὺ ἄ τοῦ νικύρτα (νικύρτας· δουλέκδουλος, Ἡσύχ.) και τὸ ἀναγκαστικό βραχὺ ἱ τοῦ σαβάννι καθιστοῦν τις λέξεις αὐτὲς κλητικὲς και τις ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο τῶ κυβερνήτη. Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι ἀποτελοῦν συνέχεια —και βρισιὲς μὲ ξενικὲς λέξεις— τοῦ Μιμνῆ κατομόχανε (στ. 1). Τὸ σαβάννι, που ἀποκαθιστᾷ ἔτσι ὕστερα ἀπὸ παλαιότερες ταλαντεύσεις διαφόρων ὁ ἐκδότης, δὲν ἔχει ἀποθησαυρισθῆ στὸ LSJ.

7. Ἀπ. 40 κατέπιεν ὡσπερ κερκύδιλος ἐν λαύρηι. Πολὺ θα ἦθελα τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ νὰ ἦταν πιὸ νοητό. Τὸ κατέπιεν δὲν εἶναι βέβαιο, μιὰ που δὲν εἶναι βέβαιη ἢ ἀνάγνωση τῶν τ, ι, ε. Οὔτε μοῦ φαίνεται ὅτι τὸ νόημα διευκολύνεται μὲ τὸ ἐν λαύρηι, τὸ ὁποῖο ἀπαιτεῖ ἓνα παθητικό ρῆμα⁷. Ὁ κερκύδιλος τοῦ Ἰππώνακτα, που ὁ Ἡρόδοτος τὸν ὀνομάζει κροκόδιλον και πιστεῖει ὅτι ἀπὸ αὐτὸν πῆραν τὴν ὀνομασία τους και οἱ αἰγυπτιακοί, εἶναι ἢ γκριζόμαυρη σαύρα (agama stellio)⁸, που κυκλοφορεῖ και σήμερα ἐπάνω και μέσα στοὺς τραχαλόχτιστους τοίχους στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου και στὴν Μ. Ἀσία. Κάθονται ὥρες ἐπάνω στὶς πέτρες και ἠλιάζονται, μὲ ἀνοιχτὸ στόμα (για ἔντομα);⁹. Τὸ ὄνομά τους σώθηκε ἀκόμα και σήμερα στὰ νησιὰ, (ὁ κOURKOUTAULOS ἢ κOURKOUTΗΣ, πληθ. οἱ κOURKOUTAÏLOI ἢ κOURKOUTH(Δ)ΕΣ, Ρόδος),

7. Ὁ D. στὰ *Studi su Ipp.*, σ. 285 ἐγκρίνει τὴν ἀνάγνωση κατέπιεν τοῦ West και τὴν θεωρεῖ «particolarmente adatta al contesto».

8. 2, 69-70 κροκοδίλους δὲ Ἴωνες ὀνόμασαν (sc. τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ τοιοῦτους), εἰκάζοντες αὐτῶν τὰ εἶδεα τοῖσι παρὰ σφίσι γινόμενοισι κροκοδίλοισι τοῖσι ἐν τῆσι αἰμασιῆσι.

9. Π. Μπρούσαλης, *Τὰ κροκοδειλάκια, Ἡ Φύσις*, Δεκέμβριος 1984, σ. 17.

ὅπου εἶναι ἀμφίβολο ἂν οἱ κάτοικοι ἤξεραν ὅτι ὑπάρχουν καὶ μεγάλοι (πρὶν ἀπὸ τὸ σχολεῖο καὶ τὴν τηλεόραση)¹⁰. Τὰ παιδιὰ τοὺς πείραζαν ἀπευθύνοντας στὸν καθένα πού ἔβλεπαν, μονότονα τὴν φράση «κουρκούτη, κουρκούτη, θέλεις τυρί;», κι ἐκεῖνος νὰ κουνᾷ καταφατικὰ καὶ ἔντονα τὸ κεφάλι πρὸς μεγάλη διασκέδαση τῶν παιδιῶν, πού δὲν κουράζονταν νὰ τὴν ἐπαναλαμβάνουν, ὥσπου κάποτε νὰ βαρεθοῦν καὶ νὰ τοὺς ρίξουν μιὰν πέτρα, πού τοὺς ἀνάγκαζε νὰ ἐξαφανισθοῦν μέσα στὸν τραχαλόχτιστο τοῖχο. Δὲν ξέρω ἂν κάτι τέτοιο ἔχει στὸν νοῦ του ὁ ποιητής, ὁπότε ἡ λ. *λαύρη* πρέπει νὰ ἐπεκτείνει τὴν σημασία της. Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴν θὰ μᾶς χρειάζοταν ἓνα ρῆμα σὰν *κατεῖρπεν* (*καθεῖρπεν*) ἢ κάτι τέτοιο. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ *λαύρη* διατηρήσει τὴν σημασία της, τότε θὰ πρέπη νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δηλώνει κάποιαν ἀμηχανία ἢ κάτι τὸ ἀφύσικο (π.χ. σὰν *ἄσπρος κόρακας, σὰν μῦγα μὲς στὸ γάλα* κ.τ.τ.).

8. Στὸ ἀπ. 42 b, 2 καὶ *σαμβάλισκα κάσκερίσκα* (καὶ *χρυσού*) (x-u-x-u-x-), μὲ τὸ ὑποχρεωτικὰ μακρὸ γραμματικὸ α, δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει δυσκολία στὸ νὰ θεωρήσουμε τοὺς τύπους αἰτιατικῆς δυνάμεως ἀριθμοῦ, ὁ ὁποῖος ταιριάζει πολὺ καλὰ στὰ ζευγαρωτὰ αὐτὰ εἶδη, τῶν ὑποκοριστικῶν τύπων *σαμβάλισκη-ἀσκερίσκη* τὸν βασικὸν τύπο *ἀσκήρη(ισι)* (43,3) ἐπισημαίνει ἤδη ὁ ἐκδότης (σ. 62). Γιὰ τὸ *τούτέρου τοίχου* (στ. 3) οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ D¹¹ γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν διαφόρων εἶναι δικαιολογημένες, καὶ δὲν ἔχουμε ἀκόμα, καθὼς φαίνεται, λύση. Τὸ μόνο πού μπορεῖ νὰ ἔχη σχέση μὲ τὸν σαρκαστικὸν —καὶ αὐτοσαρκαστικὸν— χαρακτήρα τοῦ Ἰππώνακτα εἶναι νὰ ζητᾷ αὐτὰ τὰ πλούσια πράγματα, νὰ τονίζῃ ὅμως ὅτι εἶναι ἄπιαστα, ὅτι ἀποτελοῦν ματαιοπονία καὶ ὅτι θὰ τὰ ἐπιτύχῃ «ἀπὸ τὴν ἀνάποδη», *all'inverso!* Ἄλλιῶς δὲν καταλαβαίνω πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἓνα τέτοιο σχῆμα οἱ διπλοπροσωπίες τῶν Ἰώνων, πού γι' αὐτὲς μιᾷ μὲ χτυπητὰ παραδείγματα ὁ Πausanias (ἀνδριάντες στὸν Ἀλκιβιάδην καὶ στὸν Λύσανδρον κ.ἄ.), ὁ ὁποῖος λέει (6, 3, 15): «δῆλοι οὖν οἱ Σάμιοι καὶ οἱ ἄλλοι Ἴωνες, ..., τοὺς τοίχους τοὺς δύο ἐπαλείφοντες» (δηλ. καλοπιάνουν τοὺς ἀντιπάλους, γιὰ νὰ ἔχουν αὐτοὶ ἡσυχὴ τὸ κεφάλι τους).

9. Στὸ ἀπ. 43,4 δὲν νομίζω πῶς ὁ κίνδυνος τῆς μέσης τομῆς εἶναι τόσο σοβαρὸς μὲ τὸ *μή μοι*, ὥστε νὰ χρειαστῇ ἡ ἀμοιβαία μετακίνηση τῶν δύο λέξεων. Δὲν εἶναι τόσο καλὸ τὸ *μοι μή* ὅσο τὸ *μή μοι* τὸ *μοι*, ἐξἄλλου, μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ συναφθῇ μὲ τὸ β' ἡμιστίχιο. Ὡς πρὸς τὴν προτίμηση τοῦ *ρήγνυται* ἀντὶ τοῦ *γίγνηται*, εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι τὸ *ρήγνυται* εἶναι πιὸ παραστατικὸν, προϋποθέτει ὅμως προϋπαρξὴ τῶν *χιμέτων*, δηλ. τῶν χιονιστρῶν ἢ χρυσοπαγγημάτων. Τί θὰ προτιμοῦσε ἄραγε ὁ ποιητής, νὰ μὴν τοῦ «ἀνοίξουν» οἱ χιονίστρες (τίς ὁποῖες ἐπομένως εἶχε) ἢ νὰ μὴν τοῦ δημιουργηθοῦν καθόλου τέτοιες, νὰ μὴν τοῦ δημιουργοῦνται μάλιστα (*γίγνηται*), ὅπως βέβαια θὰ

10. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μικρὸν τοὺς μέγεθος διαφέρουν ἀπὸ τοὺς μεγάλους καὶ στὸ ὅτι δὲν ἔχουν ρύγχος.

11. Βλ. καὶ *Studi su Ipp.*, σ. 252.

συνέβαινε, ἂν πρόσφερε ὁ ἄγνωστος ἢ ἡ ἄγνωστη στὸν ποιητὴ ἢ στὸ ὀποιοδήποτε ὑποκείμενο τοῦ ἔδωκας τὰ μάλλινα εἶδη ποὺ ζητοῦσε. Ὁ ἄνθρωπος ἀσφαλῶς τὸ πρῶτο, ὁ ποιητὴς ὅμως;

10. Στὸ ἀπ. 47,1 ὦ Ζεῦ πάτερ, <Ζεῦ> θεῶν Ὀλυμπίων πάλμυ, ἡ συμπλήρωση ἀνήκει, ὅπως βλέπουμε στὸ ὑπόμνημα, στὸν Meineke. Στὸ ἴδιο σημεῖο ὅμως διαβάζουμε καὶ τὴν πολὺτιμη πληροφορία ὅτι τὸ χφ, ἔχει «πρῶν» (pro πάτερ)». Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ νομίζω ὅτι ἡ συντομογραφία πρέπει νὰ διαβαστεῖ πατέρων, καὶ δὲν ξέρω πῶς θὰ μπορέσει νὰ ἐνταχθῆ στὸ μέτρο, γιατί στὸ μετρικὸ ὑπόμνημα δὲν βρῖσκω ἀνάλυση τοῦ βραχέος (σ. XXIX), τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἀποκλείει, νομίζω, ὁ West (*Studies in Greek Elegy and Iambus*, 1974, σ. 115-16 «and even in the short third position: 78, 11 x² ᾱ]θερίνην ἐς Καβείρ[ων] φοίτεσκε», ποὺ δὲν ξέρω ἂν εἶναι ἀναμφισβήτητη). Καὶ τὸ νόημα ὅμως θὰ χρειάζοταν τακτοποίηση: ἡ γενικὴ πατέρων πρέπει νὰ συνοδεύσῃ ἐπιθετικὰ τὸ θεῶν Ὀλυμπίων <> (= τῶν πατρικῶν Ὁ.θ.), μὲ κόμμα ἐδῶ, ἐνῶ ἡ κλητικὴ πάλμυ θὰ συνοδεύσῃ τὸ Ζεῦ. Ἡ ἀντίρρηση ὅτι ἔτσι οἱ Ὁ.θ. γίνονται πατέρες εἶναι σοβαρὴ, καὶ δὲν ξέρω ἂν μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῆ μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἡχηρὸς καὶ ἐντυπωσιακὸς πάλμυς, μὲ τὴν ξενικὴ του μεγαλοπρέπεια καὶ ἀσάφεια (ὅσο λιγότερο τὸν καταλαβαίνουμε, τόσο τὸ καλύτερο, πρβ. σουλτάνος, τσάρος, σάχης κ.τ.δ.), ποὺ προορίζεται μόνο γιὰ τὸν Δία, μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψῃ στὸν ποιητὴ τὴν ἐλευθερία νὰ παραχωρήσῃ τὴν ιδιότητα τῶν πατέρων καὶ στοὺς ἄλλους θεοῦς, σὲ μιὰν ἐπίδειξη γενικότερης εὐσέβειας. Ἀλλιῶς βαδίζουμε πρὸς ἓνα ἀνελλήνιστο ὦ Ζ. πάτερ ὦν θεῶν Ὁ. πάλμυ<>, κάτι ποὺ μόνο ὡς πρὸς τὴν ὀνομαστικὴ πάλμυς (χωρὶς τὸ ὦν) ἀντιμετωπίζει στὸ ὑπόμνημά του ὁ ἐκδότης. Ἴσως ὅμως ἡ λύση νὰ εἶναι εὐκολότερη μὲ τὴν ἀνάγνωση πατρῶν ἀντὶ πατέρων. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι δυὸ φορές μαρτυρημένος στὴν Ὀδύσσεια (δ 687, θ 245), στὸν ἕκτο πόδα μὲ μακρὸ τὸ ᾱ, δὲν βλέπω ὅμως τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἰππῶνακτας θὰ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ διατηρήσῃ τὴν μακρὰ προσωδία. Παραδείγματα τέτοιας βράχυνσης παραθέτει ὁ D. στὴν σ. XXIX.

11. Στὸ ἀπ. 61 ἡ λ. φοῖδας (αἰτ. πληθ. θηλ.) νομίζω ὅτι παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Ὁ ἐκδ. παραθέτει τὴν μαρτυρία τοῦ Ἑρωτιανοῦ «φῶδες ἔστι μὲν ἡ λ. Δωρικὴ, καλοῦσι δὲ φῶδας τὰ ἐκ τοῦ πυρὸς γινόμενα, μάλιστα δὲ ὅταν ἐκ ψύχους ἔν τῷ πυρὶ καθίσωσι, στρογγύλα ἐπιφλογίσματα». Ἡ ἀντίρρηση τοῦ Pisani στὴν ἀπόπειρα νὰ διορθωθῆ τὸ δωρικὴ (ἔχι Δ.) σὲ Ἰωνικὴ (=i.) εἶναι καταρχὴν σωστὴ, καὶ ἡ σταύρωση τοῦ ἐν τῷ πυρὶ δικαιολογημένη. Ἐπὶ τῷ πυρὶ πρέπει νὰ θεωρηθῆ τὸ σωστό¹², δηλ. πάνω στὴν φωτιά, ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ πολὺ κοντὰ στὴν φ., κάτι ποὺ συνήθιζαν πολὺ, ἄντρες καὶ γυναῖκες στὰ χωριά, ὅταν ἔμπαιναν στὸ σπίτι ἀπὸ ἐξωτερικὸ ἰσχυρὸ κρῦο, ἀνοίγοντας τὰ σκέλη (τὰ ὁποῖα βέβαια τότε ἦταν πολὺ καλὰ προστατευμένα μὲ τὶς βαρεῖες κλειστὲς

12: Βλ. καὶ *Studi su Ipp.*, σ. 259 ἐναλλακτικὴ πρόταση («ἐγγ[ύς] vel ἐπ<i> τῷ πυρὶ») τοῦ Ebert.

βράκες τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν), πολὺ κοντὰ στὸ τζάκι. Ὑπάρχει λοιπὸν καὶ σήμερα στὰ Ροδιακὰ ἰδιώματα ἡ λ. *φουφούι* (= <-οὔδι), τό, γιὰ κάτι κόκκινες φουσιτίτσες (ἐξανθήματα;) ποὺ ἐβγαίνουν στὸ κεφάλι τῶν παιδιῶν (πληθ. τὰ *φουφούδια*), ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀμάρτυρο **ὑποφώδιον*, ὅπως εἶχα ὑποθέσει ἀπὸ τὸ 1940¹³.

Στὰ παπυρικὰ ἀποσπάσματα (71 κ.έ.-117, 129-132), τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶπαμε, εἶναι μὲν πολυάριθμα, εἶναι ὅμως τόσο σπαραγμένα, ὥστε σὲ ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις ἔχουμε μερικοὺς ἀκέραιους ἢ κάπως ἀκέραιους στίχους, στὶς περισσότερες ὅμως ἔχουμε ἀκατανόητα μέρη λόγου ἢ τμήματα λέξεων ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὴν μέση ἢ τὸ τέλος τῶν στίχων, χωρὶς πολλὲς δυνατότητες νὰ προσεγγίσουμε τὸ νόημα. Ὅπως δὴποτε, νομίζω ὅτι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξάρουμε τὴν ἀξιοθαύμαστη ὑπομονὴ καὶ λογιότητα τῶν φιλολόγων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὰ σπαραγμένα κατορθώνουν νὰ δημιουργήσουν προσεγγίσεις μὲ βάση τὴν γραφή, τὸ μελάνι, τὴν ὕφανση τῶν παπύρων, καὶ προπάντων μὲ τὴν συσχέτιση συγγενικῶν χωρίων, λέξεων κλπ.

12. Στὸ ἀπ. 107, 21 *βακκάρι δὲ τὰς ῥίνας* (= β-ει, δοτ.)¹⁴, εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σὲ νεοελληνικὰ ἰδιώματα (Ροδ., Δωδεκ.) σώζεται τὸ οὐσιαστικὸ τὸ *παχάρι* (νεοελλ. τὸ *μπαχαρικό*), μὲ τὴν σημασία μυρωδικοῦ ἀρτύματος τῶν φαγητῶν ἢ γλυκῶν καὶ μὲ τὴν σημασία τῆς ἀνοιξης! Τὸ *μπαχαρικό* ὁ Ν. Ἀνδριώτης ('*Ετυμ. Λεξ.*³) τὸ ἀνάγει στὸ τουρκ. *bahar*, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅμως ὅτι ἡ λ. ἦταν κοινὴ στὸν μικρασιατικὸ καὶ τὸν ἀνατολικὸ χῶρο, ὥστε νὰ μὴν ἦταν ἀνάγκη νὰ περιμένουν οἱ βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ Ἕλληνες τοὺς Τούρκους νὰ τὴν μεταφέρουν. Καὶ ὁ Ἰππώννακτας ἀποτελεῖ ἤδη μιὰν ἐνδειξη. Τὸ *παχάρι* ὅμως (= ἀνοιξη) τῶν ροδιακῶν ἰδιωμάτων εἶναι βέβαια τουρκικὸ (*bahar*).

13. Στὸν στ. 24 τοῦ ἴδιου ἀποσπάσματος,]*ξιωνυ*[.]*ωι*, θὰ τολμοῦσα νὰ προτείνω τὴν συμπλήρωση *δεξιωνύμωι* (ἀντὶ τοῦ *ἀξίων υἱῶν* ἢ *Διονυσίωι* τοῦ West [e.g.]). Τὸ ἐπίθετο ἔχει χρησιμοποιηθῆ καὶ ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο ('*Ικ.* 607 *χερσὶ δ-οις*), καὶ θὰ ταίριαζε κι ἐδῶ νὰ προταχθῆ τὸ *χειρὶ* (x-u-x-: χ.δ.), δημιουργώντας μιὰν ἀκόμα συνάφεια ἀνάμεσα στὸ λεξιλόγιο τοῦ Ἰππώννακτα καὶ τοῦ Αἰσχύλου. Ἄς προσθέσουμε ὅτι στὸν στ. 42 τοῦ ἴδιου ἀποσπάσματος τὰ τελευταῖα γράμματα ποὺ διαβάζονται εἶναι *δεξ* (ἢ *ἐνδεξ*).

14. Σχετικὰ μὲ τὸν Σάννον (*ὦ Σανν*) τοῦ ἀπ. 129a καὶ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ παπυρικοῦ ὑπομνήματος (129 A,5), *κρ[ῆτ]ας δὲ τὰς ἀγρίας αἰγας λέγειν σαν|⁶ νάδας φη]σὶν Πολέμων*, ὁ ἐκδ. παραπέμπει στὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Χατζιδάκη (*Glotta* 12, 1923, 148) γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς λ. *σα(ν)νάδα*, ἢ = ἄγρια

13. *La phonétique des parlers de Rhodes*, 1940, σ. 139, τῶρα: *Συμβολὲς στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1983, 1, 189 καὶ σημ. 3 «cf. la glose d'Hés. *φῶδες*: τὰ ἐν τοῖς σκέλεσι γινόμενα ὑπεκκαύματα τοῦ πυρός, ἐπειδὴν τις πλησίον αὐτοῦ καθιζάνη».

14. Βλ. *Studi su Ipp.*, σ. 268 -*ρει* AE «anche in C si legge *βακκάρει*, come ho personalmente rilevato».

κατσίκια, στην σημερινή κρητική διάλεκτο. 'Ο καθηγ. D. Georgacas σ' ένα πρόσφατο άρθρο του, *The αἴγαγρος and Synonyms, Studies presented to Sterling Dow*, Durham, N.C., 1984, 101-120, συγκέντρωσε μεθοδικά πολύ υλικό και στις σ. 112-114 ασχολήθηκε και με την *σαννάδα* (με δύο νν) παραθέτοντας και τὸ ἀπόσπασμα τοῦ παπυρικοῦ ὑπομνήματος (ἀπὸ τὴν ἔκδοση Diehl). Στὴν σ. 114 προσθέτει τὰ ἑξῆς: «another term for 'wild goat' is the Hesychian gloss ὕνας· αἴξ ἀγρία, and this is also etymologically confirmed by the ensuing gloss of Hesychius, ὕνη· αἴξ. Here then we have a parallel formation: ὕνας derivative of ὕνη as *σαννάς* (f.) is derived from **σάννος* (m.) or the like». Δὲν ξέρω γιατί δὲν θὰ μοῦ φαινόταν καθόλου παράξενο, ἂν οἱ δυὸ λ. (ὕνας-σαννάς ἀνήκαν στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ πρόθεση (μᾶλλον) τοῦ σ- (τῆς ὕ-δος, τὰς ὕ-ας) καὶ μὲ ἀφομοίωση $v (=ou \text{ ἢ } \ddot{u}) + a > a + a$.

15. Τὸ μέτρο τοῦ ἀπ. 159 δημιουργεῖ βέβαια ἀπορίες, ἡ σημασία ὅμως τοῦ παραθέματος τοῦ 'Hσυχίου, *ἐμπεδῆς γαμόρος μάρψεν "Αἰδης'*, νομίζω ὅτι γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὴν μαρτυρία Π (Phot. Zavord. *ἐμπεδῆς γαμόρος*· τὸν δὲ "Αἰδην <οὕτως?> ἔλεγον. 'Ιππῶναξ»), πράγμα πὸ μᾶλλον δικαιώνει τὴν γνώμη τοῦ D. Heinsius, πὸ παραθέτει ὁ ἐκδ. («*noceat "Αἰδης interpretamentum esse ratus*»)¹⁵. Χρειαζέται ἐπομένως κόμμα μετὰ τὸ *μάρψεν*¹⁶.

16. Πολὺ ἐντυπωσιακὴ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀποσπ. 194 στὸν 'Ιππῶνακτα, πὸ τὸ θεωρούσαμε ὡς σήμερα ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ 'Αρχίλοχου (Pap. Argent. τοῦ Πανεπ. τοῦ Στρασβούργου), ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πλούσιο ὑπόμνημα, δὲν γίνεται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ. 'Ο D. τὸ κατατάσσει στὰ *Dubia*.

17. Στὸ ἀπ. 207 *†ἀνάβιος† πλάνητι προσπταίων κώλωι*, πὸ δίνεται ἀπὸ τὸν Λατίνου Γραμματικὸ M. Plotius Sacerdos (*GL* 6, 523, 3) σὰν δείγμα διπλοῦ χωλιάμβου, δηλ. *ἰσχιορρωγικοῦ*» στίχου (πέντε μακρὲς συλλαβὲς στὸ τέλος τοῦ στίχου), οἱ προτάσεις *ἀναζίως* καὶ 'Ανάβιος, πὸ προβάλλονται στὸ ὑπόμνημα, εἶναι ἐλκυστικές. Τὸ πρῶτο μπορεῖ νὰ σταθῆ πολὺ καλὰ καὶ σὲ ὀνομαστικὴ (κατηγορηματικὸς προσδιορισμός), ἐνῶ τὸ β' θὰ ἀποτελοῦσε μιὰν σκληρὴ εἰρωνεία — πολὺ μέσα στις συνήθειες τοῦ 'Ιππῶνακτα— στὴν περίπτωσι μάλιστα πὸ ὁ 'Α. θὰ ἦταν ἓνας λίγο προγενέστερος ἀντίτεχνος. "Ἐνα τρίτο ἐνδεχόμενο, πάντα μέσα στὰ πλαίσια τῆς μεγαλογράμματης γραφῆς, εἶναι τὸ *ἀναίτιος*.

18. Στὸ ἀπόσπασμα 210, καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο Λατίνου Γραμματικὸ, εἶναι πὸ ἀκατανόητο, γιατί καὶ οἱ δυὸ κώδικες πὸ τὸ παραδίδουν (*A πισσενητλ-σαντης*, *B πισηνηπασαντη* [*πισσεντασαντης* Putschius 1605]), δὲν βοηθοῦν καθόλου τὴν κατανόησι· οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ καταλάβῃ κανεὶς πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὶς μετρικὲς περιγραφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Λατίνος Γραμματικὸς

15. Δὲν ὑπάρχει βιβλιογραφικὴ ἔνδειξι στὴν σ. XIV.

16. Βλ. καὶ *Studi su Ipp.*, σ. 283.

συνοδεύει αυτό τὸ παράδειγμα. Φυσικά, πρέπει νὰ θεωρηθῶν μᾶλλον ἀπίθανες, προτάσεις διαφόρων, ὅπως *πίσαν πάσαντες*¹⁷ (!) ἢ *Πίσην παρασάγγης*· καὶ ἂν ὑπάρχη κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ σταθῆ μετὰ τὸ *Πίσην* αὐτὸ θὰ εἶναι ἓνα *ἐλάσαντες*, ὁπότε ἡ ἀναζήτηση θὰ περιοριζόταν στὸ τί κρύβεται κάτω ἀπὸ *πίσεν* ~ *πισην*.

*

Τὰ *Studi su Ipponatte*, ποὺ τὰ μνημονεύσαμε ἐπανελημμένα, ἀποτελοῦν πολύτιμες συμβολές στὴν κατανόηση τοῦ ποιητῆ στὴν περιγραφή καὶ τοποθέτηση τῶν προβλημάτων καὶ μιὰν μεστή συμπύκνωση τῆς μακροχρόνιας προεργασίας τοῦ συγγραφέα στὸ ἴδιο θέμα. Ὁ ἴδιος ἔλπιζε ὅτι τὸ βιβλίο θὰ ἦταν ἔτοιμο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἰππώνακτα, καὶ γι' αὐτὸ τὸ μνημονεύει στὴν βιβλιογραφία τῆς ἴδιας ἔκδοσης μὲ χρονολογία 1982, ἀναφέρει ὅμως στὸ παράρτημα (σ. 307) ὅτι ἡ ἔκδοσή του καθυστέρησε γιὰ διάφορους λόγους.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἐδῶ θὰ δώσω μόνο μιὰν σκιαγράφηση τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο ἐργαλεῖο σὲ κάθε φιλολογικὸ σπουδαστήριο, ἐκτείνεται σὲ 349 σελίδες καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ *Premessa* καὶ βιβλιογραφία (9-16) καὶ τέσσερα κύρια μέρη: I. *La fortuna di Ipponatte nell' antichità* (17-115, οἱ σημειώσεις πιάνουν τὶς σ. 84-115), II. *Ipponatte nella critica moderna* (117-151 + σημ. 152-159), III. *La musa Ipponattea* (161-205 + σημ. 206-225), IV. *Per un' edizione critica di Ipponatte* (227-291 + σημ. 292-305).

Ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν δύο πρώτων μερῶν ὁ συγγραφέας ἐξετάζει στὸ πρῶτο τὴν βιογραφικὴ παράδοση, τὴν ἐποχὴ, τὴν διάδοση καὶ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Ἰππ. στὴν ἀρχαιότητα, ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν, ὡς τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ μὲ τὸν Τζέτζη καὶ τὸν Εὐστάθιο, μὲ πολλές, πολὺ περιεκτικὲς καὶ λόγιες σημειώσεις. Στὸ δεύτερο, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ τὴν ἐκδοτικὴ ἐνασχόληση στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἐνῶ τὸ τρίτο ἀποτελεῖ μιὰν ἀξιολόγηση τῆς ἰππωνακτικῆς μούσας, κυρίως τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς παρωδίας, καὶ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ Ἰππ. στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Τὸ τέταρτο μέρος κάμνει μιὰν σύντομη ἀναφορὰ στὶς προηγούμενες ἐκδόσεις, τῶν ὁποίων δίνει σύντομους καὶ ἀκριβεῖς χαρακτηρισμούς, ἐξαίροντας ἰδιαίτερα τὶς ἐκδόσεις τῶν *Medeiros*, *Masson* καὶ *West*, καὶ τὶς σχετικὲς ὑπηρεσίες τους. Μὲ τὶς προσθῆκες καὶ ἐπιμέρους προτάσεις καὶ συμπληρώσεις ποὺ προτείνει, ὁ D. εἶναι δικαιολογημένος ποὺ χαρακτηρίζει (σ. 234) ὅλο αὐτὸ τὸ τμῆμα *antintendone essere una sorta di Prolegomena alla mia edizione di Ipponatte, che vedrà prossimamente la luce presso la Teubner di Lipsia*», γιὰτὶ πραγματικὰ ἀποτελοῦν μιὰν εἰσαγωγὴν στὶς νεότερες ἀπόπειρες νὰ ἀποκατασταθῆ κάπως τὸ κείμενο, νὰ συγκεντρωθῶν οἱ μαρτυρίες, νὰ συγκροτηθῶν οἱ ἀάπυροι κλπ. Τὸ Παράρτημα (307-338) μαζὶ μὲ τὸν *Index fontium* καὶ τὸν *Index verborum* (339-341) καὶ

17. Ἡ *πίσσα*-εἶναι εἶδος ποὺ ἀλείφεται· δὲν *πάσσει*. Τὸ ἀλάτι «*πάσσειται*» ἀκόμα καὶ σήμερον στὴν Ρόδο, καὶ *ἂν πασσόμια πάσει τὸ κρέας* (=ἀφήνει γόνου), ὑπάρχουν *παστῆς ἐλιῆς* (=ἀλατισμένες μαῦρες), ἐνῶ τὰ *παστὰ ψάρια* εἶναι κοινὰ στὸν νεοελληνικὸ χῶρον.

τὸν *Indice dei luoghi notevoli* (343-349) συμπληρώνουν τὴν πλούσια αὐτὴ προσφορά.

Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ἀγνοήσουμε τὴν διαμαρτυρία τοῦ D. (σ. 307), ἀπὸ τὴν ὁποία δύσκολα κρύβεται ἡ ἀγανάκτηση γιὰ τὰ πολλὰ λάθη ποὺ ἔγιναν στὴν ἔκδοση Teubner, αὐτὴν ποὺ παρουσιάσαμε¹⁸, γιὰ τὰ ὁποῖα «solo in piccola parte» ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη ὁ ἴδιος. Τὴν κύρια εὐθύνη τὴν ἐπιρρίπτει —δικαιολογημένα, καθὼς φαίνεται— στὴν «ἀρχαϊκὴ λινοτυπία (περισσότερα ἀπὸ τριάντα τυπογραφικὰ λάθη ξεπήδησαν ἀπρόοπτα στὴν τελικὴ διόρθωση) καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἓνα κατηγορηματικὸ «nach Korrektur druckfertig»¹⁹ δὲν μοῦ ἐπέτρεψε νὰ προχωρήσω πέρα ἀπὸ τὴν πρώτη διόρθωση (τῶν δοκιμιῶν)».

Εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ μὲ τὴν ἔκλειψη —ὄχι πιά ἔλλειψη— δακτυλογράφων-λινο-ῆ μονοτυπῶν καὶ φωτοσυνθετῶν ποὺ νὰ γνωρίζουν ἀρχαῖα ἑλληνικά, ὅλες οἱ ἀρχαιοελληνικὲς ἐκδόσεις θὰ δοκιμάζονται ὅλο καὶ περισσότερο σὲ ὅλες τὶς χῶρες, ἡ χρησιμοποίησις ὅμως λινοτυπίας ἀπὸ ἓναν ἐκδοτικὸ οἶκο σὰν τοῦ Teubner εἶναι ἀπαράδεκτη, ἔστω κι ἂν βρίσκεται στὴν Ἀνατολικὴ Γερμανία. Οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι ἔχουν ἰδιαίτερους λόγους νὰ αἰσθάνονται ἀδιαίρετη καὶ τὴν Γερμανία καὶ τὴν γερμανικὴ μεθοδικότητα («die deutsche Gründlichkeit»).

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ καθηγητὴς E. Degani εἶναι ἓνας ἀξιόλογος φιλόλογος καὶ ἐξονυχιστικὸς ἐπιστήμονας, ὁ ὁποῖος δὲν φοβᾶται τὴν λεπτομέρεια —ἀπεναντίας τὴν ἐπιζητεῖ— καὶ ξέρεي νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἔχει τὸ θάρρος νὰ ἀποδώσῃ δίκαιο ἢ νὰ ἀπορρίψῃ ὅ,τι τοῦ φαίνεται ὅτι ἀξίζει αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν διάκριση. Ἡ ἔκδοσίς του τοῦ Ἰππώννακτα εἶναι ἓνα πολὺ χρήσιμο ἐργαλεῖο μὲ κάθε δυνατὴ πληρότητα, ἔστω καὶ ἂν, μὲ τὶς προσθήκες καὶ διορθώσεις, θὰ χρειασθῆ νὰ ξανατυπωθῆ καλύτερα σὲ λίγα χρόνια. Μαζὶ μὲ τὸ βιβλίον *Studi su Ipponatte* ἀποτελοῦν τὴν κορωνίδα τῶν εἰκοσάχρονων ἐνασχολήσεων του μὲ αὐτὸν τὸν ρωμαλέο ἀλλὰ καὶ φευγαλέο ποιητὴ. Τοῦ ἀξίζει κάθε ἔπαινος.

Θεσσαλονίκη

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

18. Ἵπάρχουν, ἀτυχῶς, ἀκόμα μερικά: σ. 12, 3/4 Ἰππώννακτος, Test. 47,11 *Εὐριπίδῃ*, σ. 50,10 *ταῶς*, σ. 63,6 ἀπὸ κάτω, *χωροῦντα*, σ. 125 Test. 122,12 *ἀμφαρίστερον*, σ. 155 ἀπ. 163 *πλεγμάτιόν τι*, σ. 164, ἀπ. 188, 13/14 *προυτιθεσπίκει*, *προμαντεύσατο* καὶ 189,2 *προῦπιν'* (καὶ στὰ τρία συναίρεση, ὄχι κράση), σ. 178, Test. 206,2 *ὑπερκατάληκτον*, 207,3 *προσπταίσας*.

19. «Ἐτοιμο γιὰ τύπωμα ὕστερα ἀπὸ τὴν διόρθωση».

Δ. Α. Χρηστίδη, *Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα*. 1. 'Ανάχαρσις ἢ 'Ανανίας. 2. 'Επιστολές - Σιγίλλιο, Θεσσαλονίκη 1984, p. 377 (ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα ἀρ. 45).

Demetrios A. Chrestides published several texts from cod. Marc. gr. XI 22: a dialogue *Anacharsis or Ananias*; 24 letters; and a sigillion concerning the appointment of a certain deacon Leo a member of the body (*tagma*) of the notaries (*taboullarioi* or *tabelliones*). The texts teem with expressions and whole passages borrowed from biblical or ancient sources or common to various Byzantine authors, especially Michael Italikos. Theodore Prodromos and Niketas Eugenianos; the identification of Byzantine writers was a painstaking task since, without auxiliary tools, the editor had to browse through many authors' works. Naturally, in such conditions we hardly can expect an exhaustive result, and I am able to provide several parallels with a writer who lived a little later than Eugenianos — Niketas Choniates:

Anacharsis 57-58	Nic. Chon. Historia, (ed. van Dieten) 173.3, 464.2-3
Anach. 59-60	Nic. Ch. 609.75
Anach. 70-71	Nic. Ch. 485.95
Anach. 90	Nic. Ch. 55.89
Anach. 101	Nic. Ch. 349.2, 491.14
Anach. 154	Nic. Ch. 104.32, 647.16
Anach. 397-398	Nic. Ch. 365.73
Anach. 400-401	Nic. Ch. 651.46
Anach. 410-411	Nic. Ch. 59.17, 248.70
Anach. 438	Nic. Ch. passim, see Index 2:82
Anach. 439-440	Nic. Ch. 242.11
Anach. 516-517	Nic. Ch. 105.73
Anach. 520	Nic. Ch. 187.11
Anach. 561-562	Nic. Ch. 309.38-39
Anach. 569	Nic. Ch. 440.82
Anach. 701	Nic. Ch. 392.69, 607.22
Anach. 715	Nic. Ch. 123.74-75
Anach. 773	Nic. Ch. 479.33
Anach. 811	Nic. Ch. 240.37, 415.2
Anach. 812	Nic. Ch. 108.57 et al.
Anach. 918	Nic. Ch. 207.3
Anach. 946	Nic. Ch. 301.9
Anach. 1185-1187	Nic. Ch. 319.47-50
Anach. 1185	Nic. Ch. 113.82, 149.18
Anach. 1200	Nic. Ch. 82.63

Chrestides did not limit his task to publishing new texts —the edition is preceded by a very ingenious analysis that consists of three major parts: the identification of the author, the identification of the major characters, and the characterization of the author's knowledge of biblical, ancient, patristic and

Byzantine texts. The last section (chapter 5) is a useful systematization of the *apparatus criticus*, and we may conclude, with Chrestides, that our author was well-read in all this material. More exciting and more disputable are the two first points.

Chrestides's first conclusion is that all three groups of the texts he published —the *Anacharsis*, the letters and the sigillion— were produced by one and the same person and that this person was Niketas Eugenianos (p. 89-92). Let us review his arguments:

1) The author of the *Anacharsis* (concealed behind the pseudonyme of Aristagoras) says that he wrote both prose and poetry (l.1208): so did Eugenianos. It is easily seen that this is not a proof, since many Byzantine writers worked in both genres (for instance, Prodrornos).

2) 'Aristagoras' announces that he was a teacher of rhetoric and of schedography (l.1238): Eugenianos is known to have written some *schedia*. Again, Eugenianos was certainly not the only *schedographos* of the time, and Prodrornos probably also worked in this genre. The observation is certainly not a proof.

3) 'Aristagoras' presents himself as a victim of hostile accusations: Eugenianos thanked Stephen Komnenos for his defence against sycophants. Again, such complaints are so common in Byzantine literature of the twelfth century that it would be a very risky basis from which to draw any conclusion.

4) More telling is the observation that the *Anacharsis* and the letters have abundant parallels in almost all the works of Eugenianos. Is this observation, however, sufficient to conclude that Eugenianos was the author? Should I emphasize here that such 'in-weaving' is typical of Byzantine literature? Are we entitled, for instance, to hypothesize that the *Christos paschon* was actually the work of Euripides of whose lines it mostly consists? Even F. Dölger's attempt to identify *Barlaam and Ioasaph* as the work of John of Damascus because of copious quotations in the romance from this church father did not turn out to be valid. And, certainly, Kedrenos's chronicle is not the work of Skylitzes whom he slavishly copied.

The case of the *Anacharsis* is especially tricky since the dialogue includes phrases not only from Eugenianos but also from other writers, first and foremost Michael Italikos and Prodrornos. Chrestides, however, excludes both of them as implausible candidates on chronological grounds: since the text (l.509f.) mentions the sixth indiction, Chrestides dates it to the year 1158 or a little later (p. 46f.); Prodrornos, he says (p. 76), died between 1156 and 1158 —so he could not be the author of our text. But Prodrornos did not die ca. 1158— he was alive in the 1160s and perhaps even in the 1170s¹. By no

1. A. Kazhdan - S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge-Paris 1984, 92f. with references to earlier literature.

means, however, do I suggest Prodromos's authorship, even though he seems to be no worse a candidate than Eugenianos. What really matters is Chrestides's meticulous study due to which we are able to scrutinize a very important phenomenon of Byzantine cultural life: as a result of the Byzantine system of education, the literati acquired an enormous fund of common vocabulary —images, combinations of words, whole passages. The above-quoted parallels between the *Anacharsis* and Choniates are indicative of this: neither of them consciously used his counterpart— rather they both used the common fund. How large this common fund was is shown not only by the well-known examples of Psellos's and Tzetzes's memory but by a less known case as well: Michael Italikos met in an obscure province a certain priest Michael who knew by heart all the works of Prodromos, both in prose and in iambs². A man with such mind would be able to produce a dialogue rich in common expressions and in loans from ancient and contemporary authors.

We know that Eugenianos himself applied a similar technique; in his romance *Drosilla and Charikles* he included some lines from one of his own epithalamia (p. 90). But this is no guarantee that it was he who, abundantly borrowing from himself as well as from Prodromos, Italikos, Anna Komnène and Choniates, wrote the *Anacharsis*.

Chrestides stresses that Eugenianos was a close friend of Prodromos —and this seems to him to explain why the author of *Anacharsis* used a great deal of Prodromos. But if we follow this logic we might equally well assume that the anonymous author was a common friend of Prodromos and Eugenianos, and that he therefore freely borrowed from their works.

There is, however, a sentence in the *Anacharsis* that raises even greater doubt about the authorship of Eugenianos. 'Aristagoras' speaks of himself as a man tending a flock but not allowed to use its milk (l.388-90); Chrestides correctly refers to 1 Cor. 9:7 as the source of this statement. The image of the shepherd in Byzantium had a specific connotation —ποιμήν was an epithet of the bishop³. We may surmise that the author, after his rhetorical career, received a see —an event quite typical of the twelfth century. Michael Italikos was one such intellectual who was to obtain a bishopric at the end of his life: Eugenianos, to the best of our knowledge, did not. If my interpretation of the verb ποιμαίνω is valid, the text furnishes evidence against the identification of the anonymous writer as Eugenianos.

2. *Michel Italikos, Lettres et discours*, ed. P. Gautier, Paris 1972, 64.1-3.

3. The author uses the verb ποιμαίνω that meant 'tend, shepherd' and was applied, according to the Lexicon of G.W.H. Lampe, especially to bishops. See also ὁ ἐκκλησίαν ποιμαίνων in Niketas of Amaseia, ed. J. Darrouzès, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, Paris 1966, 160.14.

Christides identifies the main character of the dialogue, Anacharsis, with John Kamateros, the logothete of the *dromos* (p. 103-9). The starting point is a very ingenious observation that Anacharsis's real name was John; his *χαριτωνομία* (l.1032) is certainly proof. But John was such a common name in Byzantium —why should not we choose, for instance, John of Poutze, a favorite of John II and Manuel I, whose greediness (a quality that makes him akin to Anacharsis) Choniates describes? There is, indeed, a passage not used by Chrestides which can be interpreted as an argument in favor of his identification: the author says that Anacharsis did not resemble his father but «was like cattle» (l.469-70, allusion to Psalms 48:13 and 21, indicated by Chrestides). The word *καματηρός* —literally, toiling— acquired in Byzantine usage the meaning of cattle⁴, and the author might be playing on words here. On the other hand, Anacharsis's speech is said to have been bitter (l.994-5), whereas Choniates (p. 113.91-93) describes John Kamateros as a gifted and famous speaker, whose words streamed like a beautifully flowing spring.

There is one point in the dialogue to which I wish to draw attention in this connection: John-Anacharsis is deeply involved in astrology (l.268-72, 678-84 and others). We know, indeed, that at least one John Kamateros, a contemporary of Manuel I, wrote two astrological treatises; usually he is identified with John Kamateros, *kanikleios* of 1166 and eventually archbishop of Bulgaria⁵. But if Chrestides's observations are valid and his Anacharsis is really the logothete of the *dromos*, why not assume that the logothete and the astrologer are the same person? Alas, all identifications of this sort are very hazardous...

Thus, I prefer to consider the *Anacharsis* as the work of an anonymous author, and I would only reluctantly identify Anacharsis with John Kamateros; the twelfth century seems probable as the chronological cadre, although historical information in the dialogue is meager and vague: the author mentions an expedition against «the satrap of the Persians» (l.802-4) but, again, I would abstain from a precise identification of this expedition. There is, however, one problem that deserves elucidation and that remained untouched in Chrestides's commentary. This is the literary and cultural value of the dialogue.

The *Anacharsis* presents an ideal of behavior. It presents this ideal in a perverse form —by stressing the qualities which Anacharsis did not possess; even though, as Aristagoras's pupil, he was supposed to have acquired them; even though he was born to a noble and wealthy family; even though he played a part in political life second to none. He was morally crippled: untrustworthy

4. 'Rind' in the translation of J. L. van Dieten, *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin - New York 1971, 108.

5. J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours*, Paris 1970, 46.

(l.207-8), cruel (l.559-60), a glutton (l.182-4, 197-9). But the author is much more interested in his social, rather than ethical, flaws. 'Aristagoras' dwells on his failure as a warrior (e.g., l.809-10), scorning his inability to hit the mark with arrows (l.1114-23); his sword hung at his hip ornamented with silver and gold, but it only dangled in the wind and was never stained by the enemy's blood (l.1133-4); Anacharsis hired an Italian knight as a riding teacher, bought an Arab stallion, and exercised on a wooden 'horse' at home, but his riding skill remained poor (l.1142-7). And what a hunter he was! Once he came across a year-old bear (a baby bear, says the author), and almost perished from its paws, unable to unsheath his sword; one of his companions rescued the poor Anacharsis (l.1137-40) —a situation that can have been understood by the contemporaries as a parody of the epic of Digenis. Not only lack of manlihood —a vice in the Komnenian era— distinguished Anacharsis, but also lack of intelligence. He claimed to be a calligrapher, but only insulted the parchment: unable to whittle the pen, or even to hold it (due to dislocation of his joints), he yet attempted to paint illuminated initials on the golden background (l.239-43). Anacharsis, strumming musical instruments, thought himself the rival of Arion and Amphion; the noise he made was heard at the sea shore but no dolphin appeared (l.221-31 and others). Even his hair is ridiculed: Anacharsis shaved his beard and curled his hair with pieces of reed (l.954-8). A full-fledged image is conjured up of a man who chased after the court fashion and failed at every step, an image that is not only graphic and visual but also thoroughly suited to the framework of the Komnenian epoch. And the impressive force of this fresh and contemporary image is underlined by the nature of its constituent materials: built of alien 'feathers' or 'bricks', it is in essence aesthetically and socially original.

The image, moreover, is shown in development. The axis of this development is the story of Anacharsis's marriages. His first wife, Irene, was an ideal woman, and Anacharsis obviously was not worthy of her: he even smote her crystal cheeks with his fists and kicked her belly (l.889-91). When Irene died, Anacharsis bewailed her death and intended to take the monastic habit, but instead he married another woman, Anna, on the instigation of a certain Jew, Mordecai. 'Aristagoras' does not restrain his bile in Anna's description; Anacharsis, he says, lived with this frog and celebrated mysteries together with her in order to transfer to her the light of the divine and life-giving baptism (l.948-9). But, the author continues, the Ethiopian always remains an Ethiopian, and the crayfish never learns to walk straight (l.950-1). These phrases seem to indicate that Anna was a Jewess.

Chrestides (p. 103f.) surmises, however, that Anna was Anacharsis's relative. He refers to two passages in the dialogue: in one of them (l.953-4), their marriage is called unlawful, a term that might be applied to the union with a Jewess; the second case is more complicated. The author says that Anacharsis «touched his sister's bed» (l.934-5). This could be interpreted in Chrestides's

sense, except that the next sentence mentions the story of Phinehas (Num. 25:6-8) who punished one of the Israelites for marrying a Midianite woman. This reference indicates that the expression *ὁμόγνιος* was used metaphorically, and that Anacharsis's marriage was, not incestuous, but inter-racial.

Now we approach the core of the dialogue. If we assume that John-Anacharsis was not an invented person (which possibility cannot be excluded), the story related by the anonymous author reveals a scandal that obviously stunned the elite of Constantinople: a man of a rich and influential family; who was well educated and pretended to be (or perhaps was, if we refuse to take at face value all Aristagoras's invectives) a warrior and a civilized member of society dabbling with art and science, a typical representative of the Byzantine pre-Renaissance; a man who buried his decent wife and announced his desire to become a monk; this man suddenly married a Jewess and was 'entrapped' by the Jewish community headed by a certain Mordecai. The *Anacharsis* is bizarre evidence of anti-Jewish tendencies in the milieu of Byzantine intellectuals of the twelfth century, paralleled, for instance, by Tzetzes's scurrility in the epilogue of his *Theogony*⁶.

The *Anacharsis* is unique, not because it is «a crow in alien feathers» —the Byzantines knew this kind of compilation— but because it presents in a remarkably clear manner an ideal of behavior for a noble and intelligent member of the elite.

Dumbarton Oaks

ALEXANDER KAZHDAN

Ασπασίας Μίχα - Αμπάκη, Η διατροφή των αρχαίων Ελλήνων κατά τους αρχαίους κωμωδιογράφους, Αθήνα 1984. 8ο, σ. 329.

Η μελέτη αυτή είναι διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με εισηγητή τον καθηγητή Μ. Κοκολάκη. Η αρχική πρόθεση της συγγρ. ήταν να εντοπίσει και να μελετήσει «ίχνη λαϊκού πολιτισμού» στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, σύμφωνα με την υπόδειξη του Κ. Ρωμαίου. Αργότερα επεξέτεινε την έρευνά της και στους υπόλοιπους αρχαίους Έλληνες κωμικούς.

Στον πρόλογο (σ. 9) γράφεται ότι ο αρχικός προσανατολισμός της έρευνας ήταν λαογραφικός. Είναι ωστόσο αμφίβολο αν το υλικό που επεξεργάζεται η

6. H. Hunger, *Byzantinische Grundlagenforschung*, London 1973, part XVIII, 305.29-33.

συγγρ. μπορεί να θεωρηθεί απλώς λαογραφικό, όπως φαίνεται να πιστεύει η ίδια. Ειδικά η αθηναϊκή κοινωνία του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., όπως παρουσιάζεται μέσα από την Κωμωδία (ιδιαίτερα τη Μέση και τη Νέα, από όπου αντλεί κυρίως παραθέματα η συγγρ.), είναι κατεξοχήν αστική και είναι εξαιρετικά δύσκολο να εντοπίσει κανείς σ' αυτήν στοιχεία του καθαυτού λαϊκού πολιτισμού —που αναμφισβήτητα υπήρχε και στην αρχαία Ελλάδα¹. Η συγγρ. δεν καταπιάνεται εξάλλου με τις ποικίλες όψεις του θέματος της διατροφής στην αρχαιότητα ούτε εξετάζει την κοινωνική ή θρησκευτική σημασία και λειτουργία των διαφόρων μορφών τροφής², αλλά περιορίζεται σε μια ανθολόγηση χωρίων από κωμωδίες που αναφέρουν τα διάφορα εδέσματα και τους τρόπους παρασκευής τους. Σε αρκετές περιπτώσεις συμπληρώνει την απαρίθμηση αυτή με σχόλια σχετικά με την επίδραση των τροφών στον ανθρώπινο οργανισμό ή τη χρήση τους σε τελετουργίες, σταχυολογημένα από μεταγενέστερους κυρίως συγγραφείς.

Από μεθοδολογική άποψη η εργασία δεν προσφέρει τίποτε το καινούργιο σε σχέση με τις παλιότερες συλλογές πηγών ή πραγματείες για τη διατροφή των αρχαίων Ελλήνων. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις ο τρόπος παρουσίασης του υλικού υστερεί ακόμη και απέναντι στον Αθήναιο, που αποτελεί και την κυριότερη πηγή της. Ως παράδειγμα ενδεικτικό αναφέρω τα όσα γράφει η συγγρ. σχετικά με τον *κάραβον* (νεοελληνικά: *καραβίδα*) και τον *άστακόν* (σ. 130). Χωρίς να προσπαθήσει να διακρίνει τα χαρακτηριστικά τους (η σημαντικότερη διαφορά είναι ότι ο *αστακός*, σε αντίθεση με την *καραβίδα*, δεν έχει *δαγκάνες*), παραθέτει απλώς αποσπάσματα από κωμωδίες (τα ίδια άλλωστε με αυτά που έχει και ο Αθήναιος) όπου αναφέρονται τα δύο θαλασσινά ζώα. Στα επεξηγηματικά της σχόλια, ωστόσο, είναι πιο φειδωλή από την πηγή της, καθώς αποσιωπά τη δυσκολία που προκύπτει από το γεγονός ότι ορισμένοι συγγραφείς χρησιμοποιούν με διαφορετικό τρόπο τα δύο ονόματα, αποκαλούν δηλαδή *άστακόν* το οστρακόδερμο που κατά τον Αθήναιο και άλλους λέγεται *κάραβος* (Αθήν. 104f-105a-b, όπου μνημονεύεται ο Αρχέστρατος). Περιορίζεται μόνο να δηλώσει ότι «το γένος των *καράβων* μοιάζει πολύ με το γένος των *άστακῶν*, με αποτέλεσμα να επέρχεται σύγχυσή τους», άποψη που τη στηρίζει σε δύο χωρία (Αριστ., *Περὶ τὰ ζῶα ἰστ.* 525b30-35 και *Μάτρων* 66-67), τα οποία όμως δεν τη δικαιολογούν καθόλου. Επίσης δεν αναφέρει την παρατήρηση του Αθήναιου σε ένα απόσπασμα του Αριστοφάνη (*Θεσμ. Β*, απ. 318 Kock: *PCG* III 2 απ. 333), που το παραθέτει εντούτοις ολόκληρο στη μελέτη της, ότι *πλατείας δὲ καρίδας εἶη ἂν λέγων τοὺς ἀστακούς*, μολονότι είναι διαφωτιστική για το ποιο ακριβώς ζώο ονομάζει ο Αθήναιος *άστακόν*³.

1. Βλ. M. P. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία* (μετ. Ι. Θ. Κακριδή), Αθήνα 1966, 3-19.

2. Τέτοιες έρευνες παρουσιάζονται π.χ. στο βιβλίο των M. Déüienne και J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι 1979.

3. Η νεοελληνική χρήση των ονομάτων «αστακός» και «καραβίδα» συμπίπτει με τις απόψεις του Αθήναιου. Ωστόσο ο Αριστοτέλης (*Περὶ τὰ ζῶα ἰστ.* 525b-527a), όπως

Οι ουσιαστικές πάντως αδυναμίες του βιβλίου είναι άλλες: Η μελέτη δεν παρουσιάζει καταρχήν την αναμενόμενη εξοικείωση με τον φιλολογικό τρόπο εργασίας. Στην αρχή της βιβλιογραφίας (σ. 11) η συγγρ. δηλώνει: «Τα χωρία των κωμωδιογράφων παρατίθενται από τις εκδόσεις του G. Kaibel, *Comicorum Graecorum Fragmenta*, τόμ. 1, Βερολίνο 1899 και του Th. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta*, τόμ. 1-3, Λειψία 1880-88». Αυτό σημαίνει στην πραγματικότητα ότι αγνοεί συστηματικά όλη την έκτοτε έρευνα σχετικά με τους αρχαίους Έλληνες κωμικούς. Το γεγονός ότι από την εποχή του Kaibel και του Kock έχουν δει το φως της δημοσιότητας πολυάριθμοι πάπυροι που μας έκαναν γνωστό, ανάμεσα στα άλλα, και ένα τμήμα του έργου του Μενάνδρου δεν φαίνεται να ενδιαφέρει τη συγγρ., η οποία για τα χωρία του σημαντικού αυτού ποιητή εξακολουθεί να παραπέμπει στη συλλογή του Kock! Από τις κωμωδίες του, που έγιναν γνωστές στον 20ο αιώνα, γνωρίζει μόνο τον *Δύσκολο* (3 αναφορές), αν και ούτε από τη βιβλιογραφία ούτε από τις σημειώσεις φαίνεται ποια από τις εκδόσεις έχει υπόψη της⁴. Τα ονόματα van Herwerden, Demianczuk, Körte, Edmonds⁵, Colin Austin, Kassel δεν μνημονεύονται καθόλου. Θα ήταν ίσως υπερβολικό να αναζητήσει κανείς σε ένα βιβλίο τυπωμένο το 1984 παραπομπές στη θαυμάσια έκδοση των Colin Austin και R. Kassel, *Poetae Comici Graeci*, που 2 τόμοι της κυκλοφόρησαν πρόσφατα. Η άγνοια όμως των παπυρικών ευρημάτων (*Colin Austin, Comicorum Graecorum fragmenta in papyris reperta*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1968, ιδιαίτερα τα απ. 73, 92, 244, 289, 311) και των νεότερων εκδόσεων του Μενάνδρου μειώνει πολύ τη χρησιμότητα του βιβλίου.

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορεί να κάνει κανείς και για το κείμενο του Αριστοφάνη και τα αρχαία σχόλια σ' αυτό, όπως τα χρησιμοποιεί η συγγρ. Για το κείμενο του Αριστοφάνη έχει υπόψη της την ανεπαρκή από άποψη κριτικού υπομνήματος και ξεπερασμένη σήμερα έκδοση των Hall και Geldart, ενώ αγνοεί την έκδοση του V. Coulon, τη μόνη μέχρι τώρα συνολική έκδοση του Αριστοφάνη που στηρίζεται σε μια κριτική εξέταση της χειρόγραφης παράδοσης⁶. Επίσης φαίνεται να γνωρίζει, αφού τις καταχωρίζει στη βιβλιογραφία της, μερικές σπάνιες σχολιασμένες εκδόσεις⁷, δεν έχει όμως υπόψη εκείνη του van Leeuwen. Όσο για τα αρχαία σχόλια, χρησιμοποιεί αποκλειστικά την παλιά

άλλωστε και ο Αρχέστρατος, χρησιμοποιεί τις ονομασίες αντίστροφα. Βλ. και d' A. W. Thompson, *A Glossary of Greek Fishes*, Λονδίνο 1947, στις λέξεις *άστακος*, *κάραβος*.

4. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται το βιβλίο των Gomme και Sandbach, *Menander. A Commentary*, το οποίο όμως η συγγρ. δεν φαίνεται να έχει χρησιμοποιήσει.

5. Ειδικά βέβαια για τη συλλογή του Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy* θα μπορούσε η συγγρ. να έχει πολλές επιφυλάξεις: βλ. *Gnomon* 34 (1962) 543-66.

6. Βλ. τα όσα γράφει σχετικά ο K. J. Dover στον τόμο του M. Platnauer, *Fifty Years (and Twelve) of Classical Scholarship*, Οξφόρδη 1968, 131.

7. Π.χ. *Αριστοφάνης σχολιασθείς και έκδοθείς υπό Ν. Δούκα*, τόμ. 1-3, Αθήνα 1845.

έκδοση του Dübner, ενώ δεν έχει υπόψη της τη σειρά που εκδίδεται από χρόνια στην Ολλανδία με την επιμέλεια του W. J. W. Koster. Αλλά και ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί το κείμενο των σχολίων είναι κάποτε ανορθόδοξος. Ερμηνεύοντας τον στ. 214 των *Ιππέων* παραθέτει στη σ. 197 (σημ. 409) το κείμενο του αρχαίου σχολίου συντετημημένο ως εξής: *ὡσπερ γὰρ πληροῖς τὰ ἔντερα παντὸς φυράματος, οὕτωςι χόρδευε καὶ τὰ πολιτικά... διαβάλλει δὲ πάλιν τοὺς στρατηγούς ταράττοντας καὶ χορδεύοντας, τουτέστιν εἰς πλοκάς ἐμβάλλοντας τὴν πόλιν.* Ο αναγνώστης δυσκολεύεται να κατανοήσει το κείμενο, γιατί πρόκειται στην πραγματικότητα για δύο διαφορετικά σχόλια που διακρίνονται με τη λέξη *ἄλλως*. Στο πρώτο, το ρήμα *χορδεύω* ερμηνεύεται κατά προσέγγιση ως *συγκυκάζω*, άποψη που δέχονται και οι σύγχρονοι μελετητές: *ὡσπερ γάρ, φησί, γεμίζεις καὶ πληροῖς τὰ ἔντερα παντὸς φυράματος, οὕτωςι χόρδευε καὶ τὰ πολιτικά, τουτέστι σύμπλεκε ἀλλήλοις καὶ συγκύκα⁸.* Στο δεύτερο σχόλιο, το *χορδεύω* ερμηνεύεται ως *εἰς πλοκάς ἐμβάλλω*: *ἄλλως· παρὰ τὸ χορδή, χορδὴ γάρ ἐστι τὸ λεπτὸν ἔντερον ὃ εἰώθασι πλέκειν οἱ μάγειροι. διαβάλλει δὲ πάλιν τοὺς στρατηγούς ὡς ταράττοντας καὶ χορδεύοντας, τουτέστιν εἰς πλοκάς ἐμβάλλοντας τὴν πόλιν.* Τις δύο διαφορετικές ερμηνείες *συνεκύκησεν εἰς ταὐτὸ τρύβλιον* η συγγρ., ώστε η αναγνώρισή τους να γίνει προβληματική.

Υπάρχουν ωστόσο και αρκετά σημεία, όπου ο αναγνώστης μπορεί να αναρωτηθεῖ αν η κατανόηση των χωρίων που παρατίθενται είναι ορθή. Ενδεικτικά είναι τα εξής παραδείγματα: Το απ. 261 του Αλέξιδος παρατίθεται δύο φορές (σ. 142 και σ. 253): στην πρώτη περίπτωση η συγγρ. συμπεραίνει ότι «υποδηλοῖ την υπεροχή των εριφίων» και στη δεύτερη ότι «ο 'Αλεξίς... θεωρεῖ τον τυρόν ευτελή τροφή». Και τα δύο συμπεράσματα είναι εσφαλμένα. Στο ενδιαφέρον αυτό απόσπασμα ο ομιλητής (πιθανότατα κάποιος παράσιτος) περιγράφει ένα ιδιαίτερα πλούσιο φαγητό που του προσφέρθηκε σε κάποιο σπίτι και που το έφαγε με λαιμαργία. Ήταν μια *λοπάς* που παρομοιάζεται με τὸ τοῦ πλόου τοῦ παντὸς ἡμισφαίριον, καθώς ήταν γεμάτη με όλου του κόσμου τα καλά. Η παρομοίωση της *λοπάδος* με την ουράνια σφαίρα δικαιολογείται απόλυτα, αφού τα εδέσματα που περιείχε έχουν όλα ονόματα αστερισμών: *ἰχθῦς, ἔριφοι, σκορπίος*. Υπήρχαν μέσα ακόμη και αστέρια, που ήταν βέβαια *ῥῶν ἡμίτομα*. Η παρομοίωση αυτή δεν υποδηλώνει απλώς τον πλούτο του φαγητού, που εμφανίζεται να περιλαμβάνει ό,τι και το στερέωμα του ουρανού: είναι επίσης ενδεικτική για τη διάθεση ορισμένων πλουσίων να δίνουν στα πολυτελή δείπνα που παρέθεταν μια κοσμική διάσταση. Ένα ανάλογο «αστρονομικό πιάτο» προσφέρει στους καλεσμένους του ο Τριμαλχίων στο 35ο κεφάλαιο του

8. Το κείμενο δίνεται εδώ σύμφωνα με την έκδοση του Merry-Jones. Η πρόταση *τουτέστι... συγκύκα* υπάρχει μόνο σε ένα χειρόγραφο, στη Σούδα και στον Τριμάλχιον· πιστεύω ότι ορθά την περιέλαβε ο τελευταίος εκδότης.

Σατυρικού του Πετρωνίου⁹. Στη σ. 140 παρατίθεται ένα άλλο απόσπασμα του Αλέξιδος (απ. 124), στο οποίο ο ποιητής, κατά την συγγρ., «παρουσιάζει έναν μάγειρο που περιγράφει πώς κατασκευάζεται το κρέας 'πνικτό', δηλαδή εμβαπτισμένο σε όξος». Η ερμηνεία αυτή της λέξης πνικτόν δεν ευσταθεί, πράγμα που θα μπορούσε να συμπεράνει η συγγρ. με οδηγό την καθημερινή εμπειρία, αλλά και ανατρέχοντας στο λεξικό *Liddell-Scott*¹⁰. Στην πραγματικότητα το απόσπασμα δεν αφορά την παρασκευή του φαγητού. Στην αρχή του παρουσιάζεται ένα πρόσωπο που, μαγειρεύοντας πνικτόν τι όψον δελφάκειον, το άφησε να καεί (*παρακέκαυκε*). Ένα δεύτερο πρόσωπο, που ονομάζεται Γλαυκίας, συμβουλεύει το πρώτο πρόσωπο για τι να κάνει ώστε να διορθώσει το κακό: Να γεμίσει μια λεκάνη με κρύο ξίδι και να βουτήξει μέσα την (πήλινη προφανώς) χύτρα, ζεστή καθώς είναι από τη φωτιά. Έτσι το ξίδι θα απορροφηθεί από τους πόρους του σκεύους και θα υγράνει σιγά-σιγά το φαγητό. Ακόμη, στη σ. 122, όπου η συγγρ. ασχολείται με τον *έχινον*, αρνεί ότι οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν έτσι όχι μόνο τον αχινό (τον *θαλάσσιον έχινον*), αλλά και τον σκαντζόχοιρο, τον οποίο επίσης έτρωγαν, όπως άλλωστε το συνηθίζουν και σήμερα ακόμη σε μερικά μέρη.

Υπάρχουν, τέλος, και περιπτώσεις όπου η παρανόηση προδίδει τις περιορισμένες γνώσεις της συγγρ. στη μαγειρική. Στη σ. 77 παρουσιάζει (κατά τον Σωτάδη) την εξής «αναλυτική συνταγή μαγειρικής των άφύων: «Τηγάνισμα σ' ένα κύαθο νερό, άφθονο λάδι και ψιλοκομμένη χλόη»!

Είναι άτυχημα ότι η συγγρ. έχει παραμελήσει τις αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με τη διατροφή και τη μαγειρική¹¹. Ωστόσο, μια πρόχειρη έστω επισκόπηση του αρχαιολογικού υλικού θα την βοηθούσε όχι μόνο να πλουτίσει την εργασία της με παραστάσεις από την καθημερινή ζωή των αρχαίων, αλλά και να ερμηνεύσει καλύτερα τα κείμενα. Έτσι στη σ. 25, σχολιάζοντας τους στ. 237-38 των *Σφηκών* του Αριστοφάνη, εκπλήσσεται από την παρουσία *όλμου* σε αρτοποιείο του 5ου αι. π.Χ., γιατί πιστεύει ότι το εργαλείο αυτό είχε αντικατασταθεί από τον μύλο. Ο *όλμος* όμως δεν χρησιμοποιούνταν για το άλεσμα του σιταριού, αλλά κυρίως για τον χωρισμό του πυρήνα από τον φλοιό¹². Ότι αποτελούσε βασικό εξοπλισμό των αρτοποιείων φαίνεται από την

9. Πρώτος συσχέτισε τα δύο χωρία ο Ολλανδός φιλόλογος P. Burman στα σχόλιά του στον Πετρώνιο (1743²). Την παρατήρηση σημειώνει επίσης ο Héguin de Guerle, *Oeuvres complètes de Pétrone*, Παρίσι 1861, 257, από όπου την παίρνει ο A. Ernout στην έκδοσή του του Σατυρικού του Πετρωνίου στη σειρά Budé. Για τα «αστρονομικά δείπνα» βλ. J. de Vreese, *Peiron 39 und die Astrologie*, Diss. Amsterdam 1927, 17-21.

10. Το *Liddell-Scott*, λ. πνικτός II, ερμηνεύει: baked or stewed. Πρόκειται προφανώς για το φαγητό που λέγεται παρόμοια στη Ν. Γαλλία *estouffade* και στην Ιταλία *stufato* (από όπου προέρχεται το νεοελληνικό *στιφάδο*).

11. Για τη σημασία του αρχαιολογικού υλικού στη μελέτη των καιμικών ποιητών βλ. B. A. Sparkes, *Illustrating Aristophanes*, *JHS* 95 (1975) 112-35.

12. R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology* III, Leiden 1967, 155-56.

παράσταση μιας μελανόμορφης βοιωτικής ληκύθου που δημοσίευσε ο B. Sparkes¹³, όπου βλέπει κανείς τρία στάδια της διαδικασίας παρασκευής του ψωμιού: αριστερά το ζύμωμα, δεξιά το ψήσιμο και στη μέση ένα μεγάλο γουδί, μέσα στο οποίο δύο γυναίκες κοπανίζουν κάτι. Ο Sparkes παρατηρεί σωστά ότι θα περίμενε κανείς μια παράσταση του αλέσματος και όχι της αποφλοίωσης του σιταριού, μπορούμε όμως ίσως να υποθέσουμε ότι οι γυναίκες κοπανίζουν ήδη αλεσμένο σιτάρι για να κάνουν καλύτερο αλεύρι¹⁴.

Η σύντομη παρουσίαση του βιβλίου δημιουργεί ερωτηματικά σχετικά με τη χρησιμότητά του, καθώς δεν φαίνεται να προσφέρει νέα στοιχεία σχετικά με τη διατροφή των αρχαίων. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανεπαρκή προετοιμασία καθώς και στον τρόπο εργασίας της συγγρ., που φάνηκε, ελπίζω, μέσα από την κάπως αναλυτική παρουσίαση ορισμένων ενδεικτικών σημείων του βιβλίου. Πιστεύω ότι ένας προσεκτικός αναγνώστης, διατρέχοντας το πόνημα, δεν θα αποφύγει να θυμηθεί τελικά τους στίχους του Σολομώντα (*Εκκλησιαστής* I 15): *διστραμμένον οὐ δυνήσεται τοῦ ἐπικοσμηθῆναι και ὑστέρημα οὐ δυνήσεται τοῦ ἀριθμηθῆναι*.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΜΑΝΟΛΗΣ ΒΟΥΤΥΡΑΣ

Michael J. Anglold, The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History, London-New York 1984. Longman, 334 p., with 5 maps, bibliographical lists of sources and secondary works (thematic), and index.

In his new book, a textbook put together out of his research and university lectures, Dr Anglold, a Senior Lecturer in the Dept. of Medieval History at the University of Edinburgh for the past 10 years, examines one of the most crucial periods of Byzantine history, from 1025, the year of Basil the Bulgaroctonus' death, when the empire stood at the peak of its prestige and its greatest territorial expansion since the time of Justinian I (VIth century), until 1204, the year of the fall of the «Queen of Cities» to the ironclad knights of the 4th Crusade.

A's book, essentially written out of his evident intimacy with the primary sources, is divided into 15 chapters, some of them being fragmented into

13. From the Greek Kitchen, *JHS* 82 (1962) 126-27, πίν. VII 2. Το άρθρο το έχει υπόψη της η συγγρ., αφού το περιλαμβάνει στη βιβλιογραφία της.

14. Για τη συχνά όχι καλή ποιότητα του αλευριού στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη βλ. Forbes, *ό.π.*, 94-98.

detailed subtitles with a systematic treatment of Byzantine political history (mainly political, military and diplomatic events), while there is also a considerable portion which deals quite adequately with several aspects of culture and *belles lettres* (carefully selected within the context of the existing contemporaneous social conditions), society, administration and economy of the empire in the aforementioned period. All this is done with an elaborate and lucid narrative style and with faithful adherence to a rich variety of sources, whom, as the author himself states (p. ix), he has not treated as mere repositories of facts, but has sought out their opinions, their prejudices, and their discussions of the issues of the day, in the hope that these will illuminate the political process of Byzantium. Thus, he has accordingly, if paradoxically, advanced the historiographers to the front of the political stage, since several among them (e.g. Psellus, Nicetas Choniates et al.) were often considered political figures in their own right. But, as we shall see below, A's splendid narrative style is somewhat marred by an inadequate reference system and an incomplete bibliography.

It is precisely because «there has long been a need for a detailed and authoritative account of this period within the scope of a single volume» (see back cover), that Dr Angold should perhaps be more generous with each chapter's notes as well as with the bibliography, which unfortunately excludes studies written in Greek(!). Surely, the student of XIth-early XIIIth cent. Byzantine history has still a lot to gain from the textbooks by C. Amantos (vol. II, Athens 1957², repr. 1977², covering the period until 1204), by D. Zakythenos (Athens 1972, repr. 1977, also in German tr., Vienna-Köln-Graz 1979, covering the period until the battle of Manzikert in 1071), and by J. Karayannopoulos (vol. II, Thessalonica 1981², covering the period until the accession of Alexius I Comnenus in 1081). Zakythenos' concise account of the period 1071-1453 (Athens 1972, repr. 1980), originally written for the suppl. vol. II of the *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία* (Athens 1959), can also be very useful for the years of the Comneni and the Angeli. There are other cases, too, when important contributions in Greek are omitted. In his brief refs to Hosius Christodulus, the monastery of Patmos and —generally— the importance of various monastic archives for the history of Byzantium (p. 243ff, 259ff), A. does not mention the monograph on the founder of Patmos monastery by Era Vranoussi, the same scholar's diplomatic ed. of the monastery's imperial documents (chrysobulls etc.), as well as Maria Nystazopoulou-Pelekidis' diplomatic ed. of the same monastery's public functionaries documents¹. Concerning the celebrated confiscation on the part of Alexius I of valuable ecclesiastical property in the period 1081-95, to be used in raising an army against a multilateral front, we now have the detailed treatise by Ap. Glavinias (A., p. 115, 132), while on John Mauroπους (p. 45, 64, 78, 95) there is now a definitive study by Ap. Karpozilos².

1. Era Vranoussi, *Τὰ Ἁγιολογικὰ Κείμενα τοῦ Ἁγίου Χριστοδοῦλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς*, Athens 1966; eadem, *Βυζαντινά Ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, Α: Αὐτοκρατορικά*, Athens 1980, 2 vols. Maria Nystazopoulou-Pelekidis, *Βυζαντ. Ἐγγρ. Μονῆς Πατμου, Β: Δημοσίων Λειτουργῶν*, Athens 1980, 2 vols.

2. Apostolos Glavinias, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ περὶ Ἱερῶν Σκευῶν, Κειμηλίων καὶ Ἁγίων Εἰκόνων Ἔρις*, Thessaloniki 1972 (Byzantine Texts & Studies, no. 6). Apostolos

There are certain omissions, too, concerning older and recent important studies in other European languages, while a richer slavophone bibliography —not just a few titles by A. Kazhdan, J. Ljubarskij and S. Poljakova— would not have gone amiss (e.g. G. Litavrin's monograph on the society and the state in the XIth-XIIth centuries, Moscow 1977). In a list of «Works of General Interest» (p. 298-9) the classics of Dölger (*Regesten*), Grumel (*Chronologie*), Krumbacher (*Geschichte*), Moravcsik (*Byzantinoturcica*), and Karayannopoulos-Weiss (*Quellenkunde*, Wiesbaden 1982, cf. also the fourth Greek ed.: *Πηγαι Βυζαντ. Ιστορίας*, Thessaloniki 1978), do always have a permanent place. In his bibl. on Byzantium's «Foreign Relations» (p. 299) A. should perhaps have included the two recent English monographs on the empire's Scandinavian mercenaries, by Hilda R. Ellis Davidson (*The Viking Road to Byzantium*, London 1976: Allen & Unwin) and Sigfus Blöndal-Benedikt S. Benediktz (*The Varangians of Byzantium*, Cambridge U.P. 1978), while the section on «The Petcheneks» could be expanded into «The Petcheneks and the Cumans», thus including Petre Diaconu's important monograph *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe Siècles* (Bucarest 1978), as well as the same scholar's: A propos de l'Invasion Cumane de 1148, in the new Romanian periodical *Etudes Byzantines et Post-Byzantines* I (1979). The bibliography on the Seljuks and the Turkish conquest of Anatolia (p. 299-300) could be supplemented by V. Gordlevsky's important study on the Seljuk State of Rûm (in Russian, Moscow-Leningrad 1941), Osman Turan's various contributions (mainly in Turkish, but also some in English, as for example his chap. in the *Cambridge of Islam*, vol. 1a), et al.³ The bibliography on Southern Italy and the West (p. 300) falls short without Chalandon's *Domination Normande*, Vera von Falkenhausen's *Untersuchungen* and T.C. Lounghis' *Les Ambassades Byzantines en Occident* (Athens 1980, covering the period until 1096, cf. review by A. Savvides in *Βυζαντινή και Νεοελληνική Μυριόβιβλος*, fasc. 2, Athens 1981, p. 31). Concerning economic and social history bibl. (p. 301), the author could have included J. Hoffmann's *Rudimente von Territorialstaaten im Byz. Reich 1071-1210* (Munich 1974), and Ph. Grierson's *Byzantine Coins* (California 1982) as well as the same scholar's *Variorum* vol. on the numismatics of the later Middle Ages (London 1979). Finally, concerning the bibliography on the Byzantine provinces (p. 308), it would be useful to add two particularly interesting monographs with valuable information on the activities of the Jewish communities throughout the empire until the 4th Crusade⁴.

As it was pointed out above, Angold is at his best when citing the contemporary Byzantine and other medieval sources. Psellus emerges as the dominant political and intellectual figure of the latter part of the XIth cent. (p. 43ff, 77ff, 88ff) and clearly ascends in the leading rôle amidst the *dramatis*

Karpozilos, *Συμβολή στη μελέτη του Βίου και του Έργου του Ίωάννη Μαυρόποδος*, Ioannina 1982 (Δωδώνη, no. 18).

3. See A. Savvides, *Τò Βυζάντιο και οί Σελτζούκοι Τούρκοι τόν 11ο αιώνα*, Athens 1980, idem, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rûm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, Thessaloniki 1981 (Byz. Texts & Studies, no. 17), idem, 'Ο Έμίρης τής Σύμυρνης Τζαχά, *Χιακά Χρονικά* 14 (1982), and 16 (1984).

4. Cf. J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire: 641-1204*, Athens 1939, and J. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the 4th Crusade*, London 1971.

personae, while other Byzantine as well as western/oriental sources (Gesta Francorum, William of Tyre, Odo Deuil, Benjamin of Tudela et al.) are aptly used and commented upon in Angold's narrative. A textbook of this kind, however, should have included a more comprehensive list of sources (mainly editions) than that provided in «References» (p. 297). The list does not include Attaleiates, Scylitzes and his Continuator (ed. E. Tsolakes, Thessalonica 1968), Kedrenos, Zonaras, Theodore Scutariotes, Gesta, al-Idrisi, Benjamin of Tudela, Geoffroi de Villehardouin, etc. Some of the above sources are abundantly used in A's notes, but I do not see the reason why they should not appear in a sources list. Villehardouin, an indispensable source for the events leading to the 4th Crusade (from 1197 onwards), does not appear at all either in the text or in the bibliography, while A's significant dealing with Benjamin Tudela (p. 244, 249, 250ff, 258) has unjustifiably excluded M. N. Adler's fine English tr. (London 1907). The excellent ed. of Eustathius' *Fall of Thessalonica* by Stilpon Kyriakides (with Ital. transl. by V. Rotolo, Palermo 1961) appears only in the endnotes, while Wolfram Hörandner's model ed. of Theodore Prodromus' historical poems (Vienna 1974), not used by A., sheds considerable light on XIIth cent. society and history.

A brief note on certain particular points: the *Oghuz* (*Ghuzz*) are not to be associated closely with the *Uzes* (*Ouzoi*), the invaders of Byzantium's Balkan provinces in the middle 1060s (p. 15, 16, 17, 22), and the Seljuk chieftain (phylarch), Toghrul Begh, cannot be referred to as *sultan* before 1055, when he received this title by the Abbasid caliph of Baghdad (p. 15). Concerning the connotation of the celebrated *allelengyon*, Angold adopts the old view that, according to it, the magnates were forced to pay the arrears owed to the state by the peasantry, while it is now convincingly proved that it actually forced the magnates to pay the arrears owed by those among the poor farmers, who had fallen in Basil II's battles, and whose relatives were unable to meet their debts (p. 3, 8, 61)⁵. St Nikon of Lacedaemon (the «*Metanoieite*») originated from the Pontus, not Cappadocia (p. 68)⁶, while the Turkophone invaders of the Balkans in 1222/3 were remnants of the Patzinaks who had been crushed by Alexius I in 1091, and not Cumans, as A. is inclined to accept⁷. It is perhaps an overgeneralization to state that «the Serbs presented the Byzantines with something of the same problem as the Turkish nomads in Asia Minor» (p. 174), and it is not true that Kiliç Arslan II actually came «as a suppliant» to Constantinople in 1161/2 (p. 191). In dealing with the *pronoia* issue, A. justly

5. See Karayannopoulos, *Ιστορία*, II, p. 455-6.

6. See now Odysseus Lampsides, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὀσσιος Νικων ὁ Μετανοεῖτε*, Athens 1982.

7. In this A. agrees with Petre Diaconu, *Les Coumans...*, p. 66ff, 72ff. But see now A. Savvides, *Ἡ τελευταία Πανζινακική Ἐπιδρομή στὸ Βυζάντιο*, *Παρνασσός* 27/4 (1985).

acknowledges the fact that Ostrogorsky's theory of possible western associations with the *jeuda* has not been unanimously approved by recent scholarship (p. 226ff), yet one can discern Angold's acceptance of the institution's western prototypes⁸. In several points A. refers anonymously to various important personages, while the picture would have been much clearer, had they been eponymous: thus we have «a later historian» (p. 40), «a former judge of the Hippodrome» (p. 44), «a XIIIth cent. Byzantine chronicler» (p. 137), «a Byzantine theologian» who «happened to be staying in Rhodes in 1099» (p. 145), «a Byzantine theologian... in 1136» (p. 180), «a German acquaintance of Hugh Eteriano» (p. 207ff), «a scholar at the Nicaean court» (= Blemmydes, p. 281). The «Byz. commander of the fleet» who appears anonymously on p. 188 and 264 is none else than the celebrated admiral Andronicus Contostephanus, who is elsewhere referred to eponymously (p. 177, 192, 267), while the rebellions «simmering in Crete and Cyprus» in 1092 (p. 112) seem to have broken out following an agreement between the two Byzantine governors of the islands, Caryces and Rhapsomates respectively. The Seljuk sultan of Nicaea, Abul-Kasim, did not «succeed Suleyman at Nicaea» following the latter's violent death in Syria, but in fact seized power in the Bithynian capital (after 1085/6) while other Turkoman chieftains possessed several Seljuk strongholds in western Anatolia without acknowledging his supremacy (cf. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, 77ff, Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, California 1971, 115, A. Savvides, *Tò Βυζάντιο καὶ οἱ Σελτζ.*, 49). The Serbian Grand Zhupan on p. 174-5 is Urosh II (1131-55), while the «Cypriot monk» who appears on top of p. 277 is none else than the famous Neophytus the «Recluse» (Enkleistos), as it is attested some lines below. The fact that the insurgent Alexius Axuchus may have been in secret correspondence with Kilij Arslan II in 1167 is not sufficient to characterize him «the leader of a pro-Seljuk group» (p. 190, 204, 222), while it is rather strange for a chief minister of the 1190s, Nicetas Choniates, to simply be «as well informed on events as any Byzantine» (p. 288). The «half-hearted attempt to find a new emperor» in early 1204 (top of p. 295) refers to the case of the unfortunate Nicholas Canabus, who was eventually neutralized by the energetic Alexius V, who receives much less attention than he deserves by A.⁹ The two tribes «confined to the fastnesses of the Taygetos mountains» (p. 10) are apparently the Ezeritae and the Melingi, while the term for the

8. For a detailed presentation of views contrary to Ostrogorsky's cf. now Karayannopoulos, *Τὰ Προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους*, *ΕΕΦΣΠΘ* 10 (1968) 137-63.

9. Cf. the recent detailed study by B. Hendrickz and Cor. Matzuki, Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death (?-1204), *Ἑλληνικά* 31 (1979) 108-32.

Syrian Monophysites is *Jacobites* (p. 10). The careers of certain important *personae* like Roussel de Bailleul (p. 93, 94, 96), the emir Tzachas (p. 110-11, 112, 137), Nicephorus Diogenes (p. 126), and the latter's brother, Leo (or Contantine?) Diogenes (p. 111), are not followed closely, and no-one's end is recorded. The two Turkish chieftains associated with Roussel on p. 94 were Artuk (the founder of the Artukid dynasty) and Tutakh, and it was the latter who eventually handed the recalcitrant Norman over to the Byzantines in 1074. It would be of help to have some references in A's extensive treatment of Benjamin Tudela's information on the Jewish communities of Corinth and Thebes, the centres of silk trade (p. 64, 244ff), as well as some references to Lilie's monograph on the *Crusader States* and to the *Gesta Francorum* concerning the 1st Crusade (p. 140). The «Turks» who arrested and imprisoned Bohemund (p. 141, 142) were the Danishmendids of Sebasteia, while on the incompetent defender of Thessalonica against the Normans in 1185, David Comnenus, we now have a detailed study by C. Varzos in *Μακεδονικά* 20 (1980) 20-37 (in Greek).

A. provides a lucid picture of the reign and attempted reforms by Andronicus I (p. 220ff, 263ff), though one feels that the importance of this emperor would warrant at least a separate subtitle, as A. has done with Isaacius II Angelus (p. 271ff), a ruler of a definitely lower stature. Chapters 14 and 15 on the failure of the Comnenian system (p. 263ff) and the fall of 1204 (284ff) could certainly be richer in references (Villehardouin is not cited, while some references to Brand's *Byzantium confronts the West* would be helpful). In the subtitle under «Local Separatism» (p. 275ff) A. could have included 5 more insurgents of the period c. 1190 onwards, namely Basil Chotzas, the 3 Pseudo-Alexii, and Michael of Mylasa (= the future Michael I of Epeiros, c. 1204-c. 1215)¹⁰.

It is to be stated at this juncture that this detailed treatment arises solely out of the immense interest of A's book, which has engrossed the reviewer. For, there are several points that clarify and elucidate crucial issues of this perturbed period of byzantine history. A. correctly dissociates the contemporaneous attacks on the empire by George Maniaces and the Russians in 1043 (p. 37), while he rightly dates the capture of Nicaea by the Seljuk Suleyman I ibn Kutlumush «soon after Botaneiates' entry into Constantinople» in 1078 (p. 102). A.'s arguments for the reasons of the Turkish conquest of Anatolia are succinct (p. 97-8), while he correctly surmises that the Byzantine defeat at Myriocephalum in 1176 was not, *per se*, so disastrous as it is sometimes considered (p. 193). A's narrative of Byzantine-Venetian relations is indeed excellent. Venetian commercial activity in the empire was at its height between

10. Cf. A. Savvides, *Byzantium-Near East*, op. cit., p. 60, 74ff, 83ff.

1167-70 (p. 201), though they do not seem to have exercised firm control over Byzantium's internal commerce (p. 199). A. considers the date 1171 (arrest of all Venetians in Constantinople ordered by Manuel I Comnenus) a turning point that led to the future disintegration of the empire (p. 199). I tend to agree with A's view that Alp Arslan did not in fact have any grand aggressive designs against Byzantium, for his real rival in the late 1060s-early 1070s was the Shiite Caliphate of the Fatimids of Egypt, though the late Osman Turan challenged that view (cf. A. Savvides, *Βυζάντιο και Σελτζούκοι*, p. 34 and bibliography p. 73 with ref. to the studies by Abbas Hamdani on this issue). Of particular importance is A's summarization of recent research on culture and literature during the Comnenian epoch. The new vogue for «Romances» reflected the literary tastes of the Comnenian court (p. 217), while the reign of Manuel I was the time when the cycle of the Digenis Akrites epic was given clear literary form (p. 218-19). Also, the «most striking feature of Byz. literature of the Comnenian period» is «that the vernacular begins to be used for literary purposes» (p. 218). Finally, chapter 13 on the empire's capital and provinces, with valuable information on topography, social structure, administration and economy (p. 244ff) is perhaps the most important of the whole book, now admirably complemented by the recent publication of the acts of the XVIth Spring Symposium of Byzantine Studies (Edinburgh, 2-4 April 1982) on the Byzantine Aristocracy from the IXth to the XIIIth centuries, edited by Dr Angold himself¹¹.

It is evident that A's *Byzantine Empire* is a major contribution to the study of a cardinal period of medieval Greek history. It is hoped that a future edition will make use of studies published in Greece (either in Greek or in other languages, as for example the series *Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται* of Thessalonica's Centre for Byzantine Research, the *Σύμμεικτα* of the Centre for Byzantine Research/National Research Foundation at Athens, the *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, the *Βυζαντινά*, the *Βυζαντιακά*, the *Δίπτυχα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν-Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν*, and others). A's solid text and splendid narrative style, as well as his bird's eye-view of what actually took place between 1025-1204, will then have been complemented by a compact reference material, which will not have omitted studies in the language of the empire he has described.

Hellenic National Research Foundation at Athens ALEXIS G. C. SAVVIDES
Centre for Byzantine Studies

11. M. J. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy: IX to XIII Centuries*, Oxford 1984 (BAR International Series, no. 221), 266 p., with important contributions by Sir Steven Runciman, Evelyne Patlagean, Alexander Kazhdan, Paul Magdalino, Donald Nicol, Rosemary Morris, Lucy-Anne Hunt, Robin Cormack, Margaret Mullett, Elizabeth Jeffreys, Vera von Falkenhausen, and Michael Angold.

Ralph-Johannes Lilie, Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeli: 1081-1204, Amsterdam 1984. A. Hakkert, 714 p.

A new significant contribution to the external relations of the Comneni and the Angeli with the Italian maritime republics has been made by R.-J. Lilie, Professor in the Berlin Free University and director of its Byzantine and Modern Greek Seminar. This voluminous monograph complements admirably Lilie's previous study on the relations of the Comneni and the Angeli with the Crusader states in Syria and Palestine, a study already enthusiastically reviewed and commented upon¹. With his *Handel und Politik* L. has advanced his detailed examination of Byzantium's relations and contacts with the western European powers in the course of the XIth and XIIth centuries, a picture which has already been enhanced by the almost contemporaneous publication of Dr. Michael Angold's new book on Byzantium's political history of the period 1025-1204².

Lilie's book has been divided into 3 major pts and a total of 19 chapters (p. 1-612), while there is also an illustrative introduction (xi-xxiii), a detailed appendix on the Byzantine battlefleet in the XIIth century (p. 613-43), bibliographical lists of source material and secondary works (644-97), and a detailed index. It is to be stressed at this point that L. has deliberately placed Venice, Pisa and Genoa in this sequence in his title (and not, as one might have expected, Venice-Genoa-Pisa), since the empire's commercial pacts with Pisa in the period 1081-1204 were more significant than those with Genoa.

Pt I (chs 1-5, p. 1-115) examines in depth the commercial pacts from A.D. 992 until 1198, pt II (chs 6-13, p. 117-324) the commercial activity of the Italians in the Byzantine Empire, and pt III (chs 14-19, p. 325-612) presents a detailed account of the empire's political relations (*politischen Beziehungen*) with the aforementioned 3 Italian states, while it also places particular weight on economy, diplomacy and military affairs, especially the

1. R.-J. Lilie, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des Byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum Vierten Kreuzzug: 1096-1204*, Munich 1981. *Poikila Byzantina*, no. 1. Among others cf. the reviews by O. Tüma in *Byzantinoslavica* 43 (1982) 73-6, M. van Esbroeck in *Orientalia Christiana Periodica* 48 (1982) 212-13, P. Charanis in *Speculum* 57 (1982) 913-14, B. Hendrickx in *Ελληνικά* 34 (1982/3) 575-6, W. Lackner in *Südost-Forschungen* 41 (1983) 576-8, J. Riley-Smith in *English Historical Review* 99 (1984) 147-8, and M. de Waha in *Byzantion* 54 (1984) 404-9.

2. M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London-New York 1984. Longman, 334 p. with 5 maps. The period 1081-1204 is treated in chs 7-15.

naval antagonism for supremacy in the south-eastern Mediterranean basin.

Of particular importance is the author's corollary in the final ch., where the major reason of the empire's decline and prostration in 1204 is attributed to the continuous diminishing of the capability of its battlefleet. The latter went through a transitional period of deterioration in the epoch of the Comneni and the Angeli (the decline had actually begun in the XIth cent. on a parallel basis with the decline of the Byzantine «national» army, with the well-known western infiltration by mercenaries), while the attempt of the Lascarids of Nicaea (1204-61) to reorganize it, had only temporary results (e.g. naval victories of Batatzes against the Latins of «Romania»), as Andronicus II's ignominious chrysebull for the actual dismantling of the imperial fleet in 1284 manifests.

Lilie's conclusions concerning the condition of the Byzantine battlefleet are put forth in his detailed appendix of his book. His thesis is that from the late XIth cent. onwards one cannot justifiably use the term Byzantine «*thalassocracy*» (e.g. naval supremacy) in the Mediterranean, a notion envisaged about 20 years ago by Armin Hohlweg³ and Hélène Ahrweiler⁴, who however based their conclusions on the rather misinformed (concerning naval issues) Anna Comnena. The example of the Seljuk emir-pirate, Tzachas of Smyrna, who caused considerable trouble to Alexius I in the period c. 1081-c. 1106⁵, suffices to show the bad shape the Byzantine fleet was in. Lilie stresses the fact that «although one cannot deny the existence of a Byzantine battlefleet for the period (XIth-XIIth cent.), it is evident that its efficiency was on a much lesser scale than that which is attested by Hohlweg and Ahrweiler» (p. 615 *et passim*). Truly, the myth of a Byzantine thalassocracy, especially in the course of the latter pt of the XIIth cent., is ruefully attested by a chain of acts of cowardly hesitation or plain inefficiency on the part of various Byzantine admirals during the naval struggle against Venetians, Normans (of Sicily) and Frankish corsairs (pp. 631-3 *et passim*).

Hellenic National Research Foundation at Athens ALEXIS G. C. SAVVIDES
Centre for Byzantine Studies

3. A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen*, München 1965. *Miscellanea Byzantina Monacensia*, no. 1, diss., 134 ff., 140 ff.

4. H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer. La Marine de Guerre, la Politique et les Institutions Maritimes de Byzance aux VIIe-XVe Siècles*, Paris 1966. *Bibliothèque byzantine*, no. 1, diss., 175 ff., 186 ff., 404 ff.

5. On Tzachas cf. now A. Savvides, Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη c. 1081-c. 1106, *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 9-24 και 16 (1984) 51-66.

M a r i a B ü r g i - K y r i a z i, Démétrius Galanos. Enigme de la Renaissance Orientale, Paris 1984. Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve, p. 160.

L'étude de Mme Bürgi-Kyriazi sur la personnalité de Démétrius Galanos ne se borne pas, comme son auteur l'a toutefois suggéré dans la Préface de son livre, à une analyse critique exhaustive de la vie et de l'œuvre de ce «pionnier» de la «Renaissance orientale». Elle réussit à nous faire ressentir l'ambiance intellectuelle dans laquelle le jeune Athénien a dû se plonger dès son arrivée en Inde. Ce qui possède une importance capitale par le fait même que, malgré l'approche méthodique et la recherche patiente de l'auteur de l'ouvrage, plusieurs questions cruciales posées n'ont pas trouvé de réponse catégorique. La restitution de la vie et de l'activité de D.G. n'a pu être ni complétée ni interprétée dans tous ses détails et ses choix. Par conséquent, les conclusions finales qui visent à tracer les axes principaux d'une tentative herméneutique demeurent plus ou moins basées sur des hypothèses, des hypothèses subtiles certes mais qui n'en demeurent pas moins des hypothèses. Et c'est en ce sens surtout que cette personne «étrange» que fut, même à l'égard de ses contemporains, D.G.¹, jeune homme lancé dans l'aventure d'un voyage lointain, homme mûr plutôt «retiré», isolé à Bénarès, esprit sans doute fasciné par la «sagesse orientale», garde intacts tant le charme que l'ambiguïté de l'énigme.

La monographie de Mme B.-K. a été structurée en trois parties, allant de la vie à l'œuvre de l'homme. Or les premiers chapitres de l'ouvrage, munis d'une documentation riche à maints égards et bien utilisée, nous introduisent dans la partie biographique de la recherche; la vie de D. G., les étapes successives de son itinéraire, des données quant à sa personnalité, y sont exposées, à quoi succède l'analyse détaillée de toute l'œuvre laissée par D. G. Nous trouverons peut-être dans les chapitres qui composent cette seconde partie (*Travaux de lexicographie, La littérature des Purānas, Littérature sanskrite, Considérations sur l'œuvre de Galanos*), le meilleur de la contribution de Mme B.-K. à l'égard de ce «précurseur» indologue. Une étude minutieuse de l'ensemble des manuscrits de D. G., actuellement conservés à la Bibliothèque Nationale de Grèce, permet à l'auteur de nous offrir une évaluation précieuse de l'étendue et de l'importance de la tâche à laquelle D.G. se consacra, en silence, pendant de nombreuses années de sa vie. Enfin, dans la troisième partie de l'ouvrage intitulée *Contrastes et similitudes*, l'auteur a procédé à l'examen critique de l'activité de D.G. en corrélation avec celle d'Antoine-Louis de Polier (1741-1795) et avec celle de l'éditeur grec du premier Georges Kozakis-Typaldos (1790-1867), auquel nous reviendrons plus loin.

1. Voir par exemple le témoignage de R. Heber en 1824; consultez à cet égard le chapitre intitulé «La personnalité de Galanos», p. 45 sq. dans le livre de Mme B.-K. ici présenté.

Essayons maintenant de retracer en bref l'univers spatial de D.G., l'Athénien²; Né en 1760 à Ahtènes, il y a même fait ses premières études, sans doute à l'école dirigée par Ioannis Bénizélos. A la recherche du savoir, D.G. s'est pratiquement mis aussitôt après à la recherche de ses maîtres. Etudiant itinérant, comme le firent d'ailleurs maints autres jeunes Grecs de son temps, il fréquenta tour à tour l'école de Missolonghi, où enseignait Panayotis Palamas, puis, l'école de l'île de Patmos, où il fut pendant six ans l'élève de Daniel Kerameus. La fin de cette période le trouva à Constantinople où il est allé comme invité de son oncle Grégorios, dignitaire de l'Église orthodoxe. Cette étape de sa vie s'étend jusqu'en 1786. A Constantinople survint précisément l'invitation au voyage; D.G. reçut la proposition, venue de la part du négociant grec C. Pantazis, installé à Calcutta, de devenir précepteur de ses enfants. Or, D.G., âge de 27 ans, accepta volontiers cette occasion³ et il quitta sa terre natale qu'il ne devait plus jamais revoir. Certes, une première ambiguïté pèse déjà sur cette décision. Qu'est-ce qui poussa D.G. à quitter son pays et à s'aventurer en Orient? Quelle séduction pourrait exercer la civilisation païenne sur cet érudit grec ayant reçu une solide éducation dans l'esprit de l'orthodoxie? Le charme du nouveau, de l'exotique, l'attrait de la «péripétie» y prévalurent? Ou bien le désir de s'enrichir, désir qui animait l'imagination de tant de ses compatriotes?

A Calcutta, D.G. séjourna pendant six ans (1787-1793); il y enseigne le grec aux enfants de Pantazis et en même temps, selon *Prodromos*⁴, il s'est mis à étudier l'anglais ainsi que le sanskrit, le persan et d'autres langues asiatiques. Débarrassé du souci matériel, il abandonna au bout de cette période la ville de Calcutta pour se retirer désormais dans la «citadelle» de l'Inde mystique, la ville sacrée de Bénarès. Là, il passa très probablement sans exercer aucune activité professionnelle le reste de sa vie. Mme B.-K. nous introduit avec beaucoup de savoir dans le climat spirituel régnant à Bénarès au temps où vivait D.G. ainsi qu'à la polyvalence de l'attrait mystique et mystificateur de cette ville dans laquelle s'étaient accumulés successivement les passés historiques de l'Inde.

Tel fut l'univers spatial de D.G. La trajectoire qui le mena du monde helladique et de Constantinople à l'initiation au monde hindou est linéaire, unique et sans retour en arrière. Insistons surtout sur le fait qu'à partir de 1793, D.G. se stabilisa, de son bon gré, dans cet univers clos de Bénarès, au

2. Les informations biographiques sur D.G. se trouvent rassemblées dans les *Prolegomenes* du premier volume des traductions grecques de ses manuscrits, édition posthume par les soins de G. Kozakis-Typaldos, *Δημητρίου Ιαλανού Ἀθηναίου Ἰνδικῶν μεταφράσεων Πρόδρομος...*, t. 1, Athènes 1845. Les sources postérieures à cette édition reproduisent fidèlement les informations qui y sont contenues.

3. *Prodromos*, op. cit., p. ιε': «ἐλπίζων ἐκ τούτου καὶ τὴν περιουσίαν τῶν γνώσεών του νὰ αὐξήσῃ καὶ ἀνεξάρτητον κατάστασιν νὰ ἀποκτήσῃ».

4. *Op. cit.*, p. ιθ'.

sein même de la civilisation orientale, choix peut-être significatif et signifiant en soi. C'est à Bénarès que D.G. décida de passer les 36 dernières années de sa vie, voire toute sa maturité et sa vieillesse, jusqu'en 1833, année de sa mort⁵. Là, à l'abri de l'action D.G., indifférent sinon hostile aux évolutions politiques qui secouèrent la Grèce et l'Hellénisme, s'adonna, ne serait-ce que pour son propre plaisir, à la découverte des textes hindous ainsi qu'à ses travaux lexicographiques qui débouchent par leur érudition et leur compétence dans le vaste domaine de la philologie comparée.

Pourtant, cette vie d'extrême réserve fut dans une certaine mesure renversée par un acte ultime: l'offre testamentaire de D.G. d'une somme considérable d'argent et de tous ses mss. sur la langue et la littérature hindoues «à la première Académie d'Athènes», legs parvenu à la Bibliothèque Nationale de Grèce. Geste généreux, digne de le ranger auprès des grands «bienfaiteurs de la Nation» mais qui n'en demeure pas moins difficilement explicable; devons-nous y reconnaître un souci de sauvegarder de cette manière l'ensemble de ses textes au profit de ses compatriotes, sa croyance en l'utilité éducative de cette initiation à la culture hindoue ou encore, un désir de réputation posthume?

D.G. a laissé derrière lui une œuvre de grande envergure qui le classe parmi les «pionniers» de l'orientalisme européen. Sa curiosité intellectuelle embrassa maints domaines de la culture hindoue. Tout d'abord, il manifesta un intérêt scientifique intense pour l'étude comparée du sanskrit; il a élaboré plusieurs dictionnaires (bilingues, de synonymes) parmi lesquels une place

5. Cette année étant également celle de la mort de Coray, et incitée par une appréciation de J. Gennadios (*Ἑλληνισμός* 21, 1930, 149-150) sur une *corrélation* qui unit l'œuvre de deux hommes, celle de Coray et celle de Galanos, nous sommes tentée de réfléchir sur les voies nullement parallèles mais diamétralement opposées de ces deux marches symboliques vers l'acquisition du savoir. En matière d'histoire des idées, notamment en ce qui concerne les affinités intellectuelles et idéologiques s'inscrivant dans le mouvement grec des Lumières. Coray incarnerait parfaitement la marche symbolique de l'homme de l'Orient chrétien — en l'occurrence Smyrne — vers l'Europe éclairée et rationaliste. D.G., en revanche, provenant d'Hellade, imbibé vraisemblablement lui aussi dans sa jeunesse et pendant ses études du climat effervescent de fermentations pédagogiques des Lumières grecques, réaliserait à sa maturité un voyage spirituel en sens inverse: de l'étude, du culte des classiques grecs vers l'Orient mystique. Quant à ce dernier sujet, Mme B.-K. démontre que D.G. emploie dans son *Dictionnaire Comparatif Persan-Hindou-Arabe-Grec* (inédit, contenu dans les mss. 1837 et 1838 de la B.N. de Grèce) beaucoup de citations d'auteurs classiques, puisées notamment chez Homère, Aristophane et les tragiques. En outre, une image sur les auteurs grecs et les autres titres figurant dans la bibliothèque personnelle de D.G., à Bénarès, nous est offerte par un document précieux à notre avis, l'*Inventaire après décès* du ménage de D.G., rédigé par C. Pantazis, son exécuteur testamentaire, le 7 décembre 1833 et publié par Mme B.-K., en annexe de son travail. Voir les pages 134-140 de l'ouvrage; la rubrique «books» comprend les p. 136-137. L'auteur commente le contenu de cette liste dans les p. 55-56 de son étude.

prépondérante doit être accordée à son grand *Dictionnaire Comparatif* que nous avons déjà mentionné. En second lieu, il s'occupa systématiquement de traductions de la littérature sanskrite (poésie didactique ou épique, fragments de textes philosophiques, mythologiques etc.) et c'est précisément par son intermédiaire —grâce à l'édition posthume d'une partie de son œuvre en langue grecque— que la communauté orientaliste européenne a pu connaître un bon nombre de textes jusqu'alors inaccessibles, voire inconnus.

Abordons maintenant une autre question cruciale, à savoir quelle fut la «réception» par le milieu savant grec de cette activité de «précurseur» d'études indologistes. Or, il nous faudra attendre, bel et bien, jusqu'en 1845, date où Georges Kozakis-Typaldos⁶, érudit heptanésien, Conservateur, à l'époque, à la Bibliothèque Nationale de Grèce, commence à publier les traductions des textes hindous élaborées par D.G. Travail méticuleux auquel K.-T. a consacré un bon nombre d'années de recherche et d'étude comme, à cette fin, non seulement il allait entretenir une correspondance suivie avec les plus célèbres indologues d'Europe, mais aussi munir les sept volumes parus (1845-1853) de *Prolégomènes* si étendus en matière d'indologie qu'ils constituent, en eux-mêmes, le premier témoignage tangible de l'impact de cette science en Grèce. A notre avis, K.-T. a réagi devant les mss. de D.G. en tant qu'historien et philosophe. Cela dit, son intérêt se fixa surtout sur les textes de la littérature sanskrite à prépondérance morale, mythologique ou bien philosophique. Par contre, toute la branche lexicographique de l'œuvre manuscrite de D.G. n'a pas été touchée, peut être aussi en raison du sentiment d'incompétence ressenti par K.-T. devant ce domaine trop spécialisé de linguistique comparée. Le but sous-jacent de l'effort mené par K.-T. devient apparent, lucide, à travers ses *Prolégomènes*; il s'agit d'assurer l'impact en Grèce et l'impulsion des études indologistes en plein essor en Europe. Il s'agit encore d'élargir par ce biais l'univers mental de l'esprit néo-grec. Car il nous semble que, pour K.-T., l'approche de la «sagesse orientale», en l'occurrence la mise en valeur des mss. de Galanos, est un acte conscient d'alignement dans une certaine mesure aux progrès ainsi qu'aux connaissances nouvelles acquises en Occident. Ajoutons que, si la création de mots nouveaux acquiert une signification interprétable au niveau du processus d'évolution mentale d'un peuple, voire d'une civilisation, c'est justement à

6. Georges K.-T. (1790-1867) a fait des études de médecine et de philosophie à Padoue et à Paris. Il est l'auteur de plusieurs ouvrages, parmi lesquels nous retiendrons son *Essai philosophique sur la Grandeur et le Déclin de la Grèce antique* (1839). Elève de Benjamin de Lesbos à l'école de Cydonies, il semble être imprégné des idées des Lumières néohelléniques. Dans le domaine des idées, K.-T. fut vivement intéressé par l'historicisme et surtout par la philosophie de l'histoire; il est même considéré comme un «précurseur» de l'*historiographie nationale*. Voir G. Veloudis, *Ο Ιακώβ Φιλίππ Γαλιμεράγερ και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Athènes 1982, p. 19.

partir des années 1850 que la langue grecque est dotée, par les soins de K.-T. et de son fils⁷ d'un certain nombre de néologismes désignant l'impact du phénomène culturel que nous esquissons, l'approche de l'Inde⁸.

Enfin, et même de ce point de vue, l'étude critique de Mme Bürgi-Kyriazi a réussi à saisir le mécanisme réticent que d'autres priorités socio-culturelles plus urgentes imposèrent en Grèce libérée; c'est ainsi que l'intelligentsia helladique ne put éprouver qu'une émotion fugitive à l'égard de l'œuvre de Démétrius Galanos. *L'hindouisme paraissait, en effet, trop éloigné de ses préoccupations immédiates*⁹.

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique d'Athènes ANNA TABAKI
Centre de Recherches Néohelléniques

Horaz-Vertonungen von Mittelalter bis zur Gegenwart. Eine Anthologie von J. D r a h e i m und G. W i l l e. Heuremata. Studien zu Literatur, Sprache und Kultur der Antike, Bd. 7α, Verlag B. R. Grüner BV Amsterdam 1985, 221 s.

Η έκδοση αυτή είναι μια ανθολογία μελοποιημένων στίχων του Λατίνου ποιητή Οράτιου, που γράφτηκαν από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα. Εκτός από

7. Georges Kozakis-Typaldos (fils), Αί Ἰνδικαὶ μελέται ἐν Ἑλλάδι, revue *Πανδώρα* 17 (1867) 11-20 et 115-123.

8. Voir par exemple les mots retenus par Coumanoudis: «ἰνδισμός», «ἰνδολογία», «ἰνδολογικός», «ἰνδολόγος», «ἰνδομαθής» in S. A. Coumanoudis, *Συναγωγή νέων λέξεων...*, reproduction anastatique, Athènes 1980, p. 488.

9. Référons-nous néanmoins à l'activité de N. Kephala, contemporain de D.G., qui a fait la connaissance de ce dernier pendant un voyage en Inde; il a laissé la traduction d'un texte philosophique ainsi qu'un récit étendu de son voyage mentionné, imprimés respectivement à Rome et Livourne, en 1825 et 1824.

En outre, le début de notre siècle verra l'éclosion d'un intérêt systématique envers la littérature et la philosophie hindoues; Lorentzos Mavilis, appartenant à la tradition culturelle des Îles Ioniennes, ayant poursuivi des cours prolongés de sanskrit en Allemagne, s'est mis à la traduction d'un épisode de la poésie épique hindoue *Mahābhārata*, traduction achevée par Constantin Théotokis (première édition en Alexandrie, en 1914, et tout récemment; *Νάλας καὶ Νταμαγάντη, ἐπισόδιο τοῦ ΜΑΧΑΜΠΧΑΡΑΤΑ: Μεταφρασμένο ἀπὸ τὸ Λορέντσο Μαβίλη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Θεοτόκη, Ἀθήνα, «Κείμενα», 1983).*

την εισαγωγή (σ. 1-14) περιλαμβάνει 41 μελοποιήσεις (σ. 15-202) και 3 παραρτήματα (Anhang 1, 2 και 3).

Από τις 41 μελοποιήσεις, που περιλαμβάνονται στην έκδοση αυτή, μόνο δύο είναι ανώνυμες (nr. 1 codex Franekeranus, 10ος αιώνας, και nr. 2 codex Leipzig, 12ος αιώνας), ενώ οι υπόλοιπες προέρχονται από συνθέτες διαφόρων εποχών σε χρονολογική σειρά.

Η ανθολογία αυτή δίνει για πρώτη φορά μια αρκετά εκτεταμένη και αντιπροσωπευτική επιλογή μελοποιήσεων στίχων του Οράτιου, που δημιουργήθηκαν από τον 10ο αιώνα μέχρι το 1976. Η εκλογή περιορίστηκε, όπως ήταν φυσικό, σε έργα που δεν είχαν πολύ μεγάλη έκταση, για λόγους οικονομίας χώρου, και έτσι παραλείφθηκαν όπως αναφέρεται στην εισαγωγή, ορισμένες ιδιαίτερα μάλιστα σημαντικές συνθέσεις, όπως αυτές πάνω στο κείμενο «Carmen saeculare» του Philidor (1779), του Abbé Vogler (1809) και του Max Reger (1899-1900). Ωστόσο, έχουν περιληφθεί συνθέσεις σημαντικών συνθετών, όπως, μεταξύ άλλων, του Paul Hofhaimer, Orlando di Lasso, Joseph Haydn, Karl Loewe και Zoltán Kodály.

Η έκδοση αυτή έγινε για να καλύψει ένα κενό, ύστερα από τη διαπίστωση ότι ελάχιστες μελοποιήσεις στίχων του Οράτιου είναι γνωστές, όχι μόνο στην εποχή μας, αλλά και σε προγενέστερες εποχές, όπως προκύπτει και από την πρώτη από τις «Επιστολές για τη ζωή του Οράτιου σε έναν νεαρό φίλο» του Herder (1803), ο οποίος με λύπη του περιέργως διαπιστώνει το πόσο λίγο έχουν ενδιαφερθεί οι συνθέτες για την ποίηση του Οράτιου, που θα άξιζε τον κόπο να μελοποιηθεί (σ. 1). Όμως οι δύο εκδότες στην ιδιαίτερα περιεκτική εισαγωγή τους παρατηρούν ότι στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίθετο. Διαπιστώνουν ότι, εκτός από την Αγία Γραφή και τη χριστιανική Λειτουργία, που για ειδικούς λόγους η παρουσία τους στη μουσική επί αιώνες είναι συνεχής, το ίδιο συμβαίνει μόνο με τις Ωδές του Οράτιου, που πραγματικά έχουν μελοποιηθεί επανειλημμένα από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα. Έχει εξακριβωθεί ότι για παραπάνω από το ένα τρίτο από τις Ωδές του υπάρχουν μελοποιήσεις και ότι ορισμένα κείμενά του μελοποιήθηκαν στο πέρασμα των αιώνων από δέκα μέχρι και είκοσι φορές, κάτι που αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβει κανείς υπόψη ότι για τους άλλους Λατίνους κλασικούς ποιητές, όπως τον Βιργίλιο και τον Οβίδιο, το ενδιαφέρον των συνθετών παρουσιάζεται συγκριτικά πολύ μειωμένο.

Στηριζόμενοι οι εκδότες στο γεγονός ότι ο ίδιος ο Οράτιος ονομάζει τον εαυτό του «Romanae fidicen lyrae» και λέει για την ποίησή του «verba loquor socianda chordis», θέτουν το πολυσυζητημένο ερώτημα εάν οι ωδές του Οράτιου ήδη από την αρχή της δημιουργίας τους συνδέονταν με μουσική σύμφωνα με το πρότυπο της αρχαίας ελληνικής λυρικής ποίησης (σ. 2). Ωστόσο στο σημείο αυτό δεν διευκρινίζεται μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στην αρχαία ελληνική λυρική ποίηση, της οποίας η μουσική, ανεξάρτητα από την ενόργανη συνοδεία της, ήταν περισσότερο αποτέλεσμα του προσωδιακού ρυθμού της ίδιας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εκείνης της εποχής (βλ. Thrasylbulos Georgiades,

Musik und Rhythmus bei den Griechen, Rowohlt, Hamburg 1958, σ. 7 κ.ε. και 26 κ.ε.), και στην ποίηση του Οράτιου, που τουλάχιστον για την εποχή του δεν έχει διαπιστωθεί κάτι αντίστοιχο, δηλαδή μουσική σαν αποτέλεσμα του ρυθμού της λατινικής γλώσσας. Βέβαια αυτό δεν αποκλείει την περίπτωση μελοποίησης των ωδών του Οράτιου ήδη στην εποχή του και το τραγούδιμά τους με ενόργανη συνοδεία, όπως υποθέτει και ο βιογράφος του Μότσαρτ Οττο Jahn, που ασχολήθηκε με το θέμα αυτό.

Στη συνέχεια της εισαγωγής εξετάζονται οι μελοποιήσεις της ποίησης του Οράτιου στις διάφορες μουσικοϊστορικές εποχές, η απήχησή τους και οι αντίστοιχες πηγές τους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι στο πλαίσιο αυτής της μουσικής παράδοσης που σχετίζεται με τον Οράτιο ο 18ος αιώνας έδωσε πολυάριθμες μελοποιήσεις, ακόμα και σε μεταφρασμένα κείμενα (σε αγγλική, γαλλική και ιταλική γλώσσα).

Το ενδιαφέρον αυτό των συνθετών για την ποίηση του Οράτιου κορυφώνεται τον 19ο αιώνα και οπωσδήποτε διατηρείται αμείωτο και στον αιώνα μας, όπου μια σειρά από συνθέτες διαφόρων εθνικοτήτων έγραψαν μουσική πάνω σε στίχους του, όπως, μεταξύ άλλων οι Zoltán Kodály, Francesco Malipiero, Jan Novák, Harald Genzmer.

Στο πρώτο από τα τρία παραρτήματα (σ. 203-218) είναι καταχωρημένα αποδεικτικά στοιχεία για κάθε μελοποίηση (πηγές, σχόλια, βιβλιογραφία, δισκογραφία): το παράρτημα 2 (σ. 218-219) περιλαμβάνει, σε αλφαβητική σειρά, συνθέτες που έχουν μελοποιήσει ανάμεσα στα 1700 και 1978 το ίδιο ποίημα, το οποίο σημειώνεται αντίστοιχα το παράρτημα 3 περιλαμβάνει τον πίνακα περιεχομένων, όπου δίνεται μια εποπτική εικόνα όλων των μελοποιήσεων της έκδοσης, χρονολογικά, με ένδειξη του συνθέτη και τίτλο.

Τελειώνοντας, πρέπει να τονιστεί ότι η έκδοση αυτή είναι ιδιαίτερα πολύτιμη, όχι μόνο γιατί περιλαμβάνει μελοποιήσεις ποιημάτων του Οράτιου —ιδιαίτερα παλαιότερων εποχών— που μέχρι σήμερα ήταν άγνωστες και απρόσιτες, αλλά γιατί είναι χρήσιμη τόσο για τη μουσική πράξη (πλουτίζοντας το ρεπερτόριο αυτού του είδους) όσο και για τη μουσικολογική επιστήμη, δίνοντας δείγματα μελοποιήσεων της ίδιας ποίησης από διάφορες μουσικοϊστορικές εποχές και συνθέτες με διαφορετικό στυλ και τεχνοτροπία.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη,

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

Samuel Baud-Bonny, Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι. Σημείωμα του Φοίβου Ανωγειανάκη. Έκδοση Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, Ναύπλιο 1984. 8ο. σ. XVII. 112. Μεταγραφή Μουσικών Παραδειγμάτων από τις κασέτες, 2 κασέτες.

Το βιβλίο αυτό, που εκδόθηκε και στα γαλλικά, είναι το πρώτο στο είδος

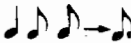
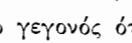
του, που κυκλοφορεί στην Ελλάδα, και αποτελεί μια προσπάθεια σύνοψης και αξιοποίησης όλων των αποτελεσμάτων της έρευνας που έγιναν μέχρι σήμερα στο χώρο της ελληνικής δημοτικής μουσικής. Ιδιαίτερη βέβαια βαρύτητα έχουν εδώ οι εμπειρίες του συγγραφέα από τη μακρόχρονη ενασχόλησή του με το ελληνικό δημοτικό τραγούδι και μάλιστα από τα πολλά του ταξίδια και τις ερευνητικές του αποστολές σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

Το βιβλίο περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια, που πλαισιώνονται από πρόλογο και επίλογο. Στο σύντομο εισαγωγικό του σημείωμα ο Φοίβος Ανωγειανάκης, που όπως φαίνεται έδωσε την ιδέα για τη γραφή αυτού του βιβλίου, αναφέρεται στο ιστορικό της συγγραφής του. Στον πρόλόγο του ο συγγρ. αναφέρεται μεταξύ άλλων στα Αρχεία Δημοτικής Μουσικής και στους συνεργάτες τους που βοήθησαν το ερευνητικό του έργο στην Ελλάδα καθώς και τη δημιουργία αυτής της έκδοσης, μνημονεύοντας με ιδιαίτερη έμφαση το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο (τμήμα του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), που ίδρυσε και διηύθυνε η Μέλπω Μερλιέ —μάλιστα στη μνήμη της και του συζύγου της Οκτάβιου Μερλιέ είναι αφιερωμένο το δοκίμιο αυτό— σχεδιαγραφώντας ταυτόχρονα το ιστορικό του Μουσικολαογραφικού αυτού Αρχείου, με το οποίο ο συγγρ. συνεργάζεται από πολλές δεκαετίες, από το ξεκίνημα ακόμα του ερευνητικού του έργου για την ελληνική δημοτική μουσική.

Έτσι δίνει και μια σύντομη περιγραφή της εθνομουσικολογικής έρευνας στον ελληνικό χώρο. Σε υστερόγραφο του προλόγου του ο συγγρ. γράφει ότι τα πορίσματα των τελευταίων του ερευνών, που αφορούν την ιστορική σχέση της αρχαίας ελληνικής μουσικής με τη δημοτική μας μουσική, δεν μπόρεσε, λόγω στενότητας χρόνου, να τα ενσωματώσει στο σχετικό πρώτο κεφάλαιο του δοκίμιου. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για την προβληματική που συνδέεται με την προέλευση του ρυθμού του λεγόμενου «συρτού καλαματιανού». Ωστόσο ο συγγρ. αναφέρεται σύντομα στο πρόβλημα αυτό αντικρούοντας τις απόψεις και διαπιστώσεις του Έλληνα μουσικολόγου Θρασύβουλου Γεωργιάδη (σ. 7 κ.ε., υποσ. 2), ο οποίος καταρχήν ερμηνεύει τον ρυθμό του «συρτού καλαματιανού» ως τριμερή ρυθμό ($7/8 = \frac{3+2+2}{8}$), συσχετίζοντάς

τον με τον αρχαίο «χορευό αλλογο», που αναφέρουν ο Αριστόξενος και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, που η σχέση του ως προς τον «χρόνο πρώτο» είναι 1, 5:2 (= $\underline{\bullet} \underline{\bullet} \underline{\bullet}$). Ο συγγρ., στηριζόμενος σε στοιχεία που εντόπισε τελευταία, δεν δέχεται τις απόψεις του Γεωργιάδη, αλλά ταυτίζει τον συρτό-καλαματιανό με τον αρχαίο επίτριτο (σ. XVII. υποσ. 7), που ο Γεωργιάδης με εύστοχη επιχειρηματολογία είχε απορρίψει κατηγορηματικά. Νομίζω πως η αντίκρουση των διαπιστώσεων του Γεωργιάδη από τον συγγρ., με τον τρόπο που αναπτύσσεται εδώ, ανεξάρτητα από το αν είναι ορθή ή όχι, πρέπει να αντιμετωπισθεί με κάποια επιφύλαξη, επειδή, όπως και ο ίδιος αναφέρει, δεν είχε το χρόνο να εκθέσει το πρόβλημα σε όλη του την έκταση. Έτσι ο συγγρ. κάνει ορισμένες παρατηρήσεις χωρίς να λαμβάνει υπόψη του, αντίστοιχα, βασικά, κατά τη γνώμη μου, επιχειρήματα του Γεωργιάδη. Ισχυρίζεται π.χ. ότι

το παρεστιγμένο τέταρτο στον καλαματιανό μπορεί να αντικατασταθεί από όγδοο και τέταρτο ή τέταρτο και όγδοο ή από τρία όγδοα (σ. 8) στα οποία αντιστοιχούν και ισάριθμες συλλαβές. Σ' αυτό αναφέρεται διεξοδικά ο Γεωργιάδης δίνοντας την εξήγηση, ότι σ' αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για ποικιλματική υποδιαίρεση των βασικών ρυθμικών αξιών και ότι το μούρασμα των συλλαβών δεν ακολουθεί υποχρεωτικά το βασικό ρυθμικό σχήμα του καλαματιανού —που κατά την άποψή του είναι τριμερές (Der griechische Rhythmus, σ. 81 κ. 99).

Εν τω μεταξύ κυκλοφόρησε και η εργασία του συγγρ. «Αρχαία και Νέα Ελλάδα» (ΕΕΦΣΠΑ 28, 1979-1985, 549-559) που έχει ως αντικείμενο το παραπάνω θέμα και όπου οι απόψεις του συγγραφέα είναι ολοκληρωμένες. Οι απόψεις του Γεωργιάδη σχετικά με το ρυθμό του καλαματιανού και την προέλευσή του, στο βιβλίο του για τον ελληνικό ρυθμό, εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο των διαπιστώσεων και της θεωρίας του για τον αρχαίο ρυθμό. Διαπίστωσε λοιπόν ότι ενώ η νεοελληνική γλώσσα ακολουθεί την εναλλαγή τονισμένων και άτονων συλλαβών, πολλές μελωδίες ελληνικών δημοτικών τραγουδιών έχουν διατηρήσει τον κατά ποσότητα χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής προσωδίας. Οι διαπιστώσεις αυτές του Γεωργιάδη αφορούν ιδιαίτερα τον χαρακτήρα, την φυσιογνωμία, αν θέλετε, του ρυθμού του νεοελληνικού τραγουδιού, που τον χαρακτηρίζει όπως και τον ρυθμό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας «στατικό» και τον συγκρίνει με το νεότερο δυτικοευρωπαϊκό ρυθμό —μουσικό και γλωσσικό— που είναι «δυναμικός». Όμως δεν είναι εδώ η κατάλληλη στιγμή για να κρίνω ποιες απόψεις είναι οι πιο σωστές. Εκείνο που νομίζω πως έχει ιδιαίτερη σημασία σ' αυτή την περίπτωση είναι το γεγονός ότι τόσο ο Γεωργιάδης όσο και ο Baud-Bovy έκαναν από ένα σημαντικό βήμα στη λύση του προβλήματος που συνδέεται με το ρυθμό του καλαματιανού, δηλαδή του πιο διαδεδομένου χορού όχι μόνο στον ελληνικό χώρο, αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό. Άλλωστε με το ρυθμό του καλαματιανού έχουν ασχοληθεί και άλλοι ξένοι εθνομουσικολόγοι, όπως ο Felix Hörburger στο βιβλίο του *Musika vulgaris, (Lebensgesetze der instrumentalen Volksmusik, Erlangen 1966, σ. 39 κ.ε.)*, ο οποίος, ανεξάρτητα από τον Γεωργιάδη, προσπαθεί να εξηγήσει την προέλευση των ασύμμετρων ρυθμών και πιο ειδικά του καλαματιανού, αναπτύσσοντας μια θεωρία που δεν έχει καμιά σχέση ούτε με τις απόψεις του Γεωργιάδη ούτε με του Baud-Bovy. Στην περίπτωση του καλαματιανού ο Hörburger έχει τη γνώμη ότι πρόκειται για παραφθαρμένο ρυθμό, που προέρχεται είτε από μέτρο $\frac{2}{4}$, του οποίου ο πρώτος χρόνος συντομεύεται κατά ένα τέταρτο της αξίας του (π.χ.) , είτε από μέτρο $\frac{3}{4}$, του οποίου ο χρόνος μακραίνει κατά τόμισό της αξίας του (π.χ.). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι και ο

αναλογία ανάμεσα στον Hörburger και τον Γεωργιάδη: Σύμφωνα με τον Γεωργιάδη ο αρχαίος δάκτυλος ($- \cup \cup \neq \text{♩} \text{♩} \text{♩}$) ως «χορείος ἄλογος», γίνεται $\text{♩} \text{♩} \text{♩}$. Σύμφωνα με τον Hörburger το παραφθαρμένο μέτρο $\frac{2}{4}$ από $\text{♩} \text{♩} \text{♩}$ γίνεται $\text{♩} \text{♩} \text{♩}$. Εάν μάλιστα στην περίπτωση του Γεωργιάδη για την μακρά υπολογίσουμε τέταρτο, τότε έχουμε απόλυτη ταύτιση:

$$\begin{array}{l} \text{Γεωργιάδης } (- \cup \cup) = \text{♩} \text{♩} \text{♩} \quad \text{---} \quad \text{♩} \text{♩} \text{♩} \\ \text{Högburger} \quad \quad \quad \text{♩} \text{♩} \text{♩} \quad \quad \quad \text{♩} \text{♩} \text{♩} \end{array}$$

Στο ίδιο κεφάλαιο «Αρχαία και Νέα Ελλάδα» του βιβλίου του Baud-Bovy ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις που κάνει ο συγγρ. σχετικά με το τραγούδι του Σείκιλου (1ος αιώνας μ.Χ.), το οποίο συγκρίνει με νεοελληνικά τραγούδια τόσο από άποψη ρυθμού όσο και από άποψη μορφολογίας και κατασκευής της μελωδίας, και ιδιαίτερα η εντόπιση του περιεχομένου του κειμένου του σε νεοελληνικό δίστιχο (σ. 8 κ.ε.). Ωστόσο βρίσκω κάπως υπερβολική τη γενίκευση που κάνει ο συγγρ. όταν, στηριζόμενος στο τραγούδι του Σείκιλου που αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση, εντοπίζει «ομοιότητες όχι μόνο στο ρυθμό, αλλά και στη δομή και τη μελωδία ανάμεσα στη σύγχρονη και την αρχαία ελληνική μουσική» (σ. 9). Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφονται με βαθιά γνώση και ζωντάνια οι σχέσεις και οι αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα στην εκκλησιαστική (βυζαντινή) και τη δημοτική μας μουσική. Στηριζόμενος ο συγγρ. στις μεγάλες εμπειρίες που απόκτησε από την πολύχρονη του ενασχόληση τόσο με την ελληνική δημοτική μουσική όσο και με τη βυζαντινή μουσική—ιδιαίτερα έχοντας υπόψη του και τη σημερινή πρακτική της βυζαντινής μουσικής στην ελληνική εκκλησία—καθώς και στη λαμπρή του γνώση της ειδικής βιβλιογραφίας, δίνει μια συνοπτική και ζωντανή εικόνα της ενότητας της ελληνικής μουσικής παράδοσης από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Το ίδιο ισχύει και για τα επόμενα κεφάλαια, όπου βέβαια κυριαρχεί η φιλολογική έρευνα σε βάρος κάπως της μουσικολογικής ανάλυσης, στην οποία κατά τη γνώμη μου θα έπρεπε κατά κύριο λόγο να στηρίζονται μουσικολογικά ορισμένοι ισχυρισμοί του συγγρ.

Γενικά, νομίζω πως το βιβλίο πέτυχε τον στόχο του: να δώσει μια σφαιρική εικόνα του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού με όλες του τις αποχρώσεις και τη συνέχεια της εξέλιξής του. Τα μουσικά παραδείγματα (μεταγραφή και κασέτες), που η εκλογή τους έγινε με ιδιαίτερη φροντίδα, καθώς και ο πλήρης βιβλιογραφικός κατάλογος συμβάλλουν θετικά στην ποιότητα και χρησιμότητα του βιβλίου.